

Іван Франко

САТИРИЧНІ
ОПОВІДАННЯ

Іван Франко

САТИРИЧНІ
ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ - 1956

Примітки кандидата філологічних наук

I. I. БАССА

Кабинет франкознавства
ЛФУ ім. Ів. Франка
Ів. Ш 3652

УЧЕБНО-БІБЛІОТЕКА
ЛФУ
Ім. Ів. Франка

372455

Друкується за виданням:
Іван Франко. Твори в двадцяти томах.
Державне видавництво художньої літератури, Київ.

ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Було близько півночі. Широкими смугами лилося світло з вікон Д-ської резиденції, мелодійними переливами роздавалися зсередини звуки фортеп'яна. Лагідне світло, відбиваючися від білого, морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірниця на сході. Далеко понад селом лунають звуки музики та співів, перериваючи мертву, безконечну тишу сільської зимової ночі.

— Ов, довго щось балюються панотчикові гості! — говорить півсонний селянин, близький сусід панотця, виглядаючи з сіней на обійстя. — Га, як їм не балюватися, коли є при чім і з-за чого, не то, що ось у мене! Гей, боже! боже! — зітхнув важко, засунув двері дерев'яним засувом і вернув до тісної, бідної світлиці.

Каганець ледве блимав на печі, а на постелі лежала догоряла молода ще жінка. Її лице, недавно ще свіже та цвітуче, протягла і зіссала тяжка недуга, очі блищали, але гарячковим огнем, а буйне золотисте волосся спадало без ладу на груди і на брудну пішву подушки. Груді з трудом високо піднімалися, в горлі пересохло і хрипіло, а все тіло час від часу дрожало судорожно з болю та холоду.

— Максиме! — відізвалася хора стиха.

Максим став коло неї німий із заломаними руками.

— Що то за музика?

— Гості у попа! — відповів понуро Максим.

— А! — зітхнула вона важко, немов пригадуючи собі, що з нею та де вона...

— Подай води, Максиме! В грудях щось пече, — ох, як дуже пече!..

Максим мовчки пішов за водою, а вона, стогнучи, силувалася лягти вигідніше на твердій постелі, що давила до кості наболіле тіло, силувалася, та надарма.

А тимчасом на попівщині гучно, весело, живо йде забава. Старші панотчики засіли в невеличкій світлиці до тарока, а побіч них, на малім столику, бутельки вина, два дзбани пива, таца зі склянками та кілька пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов'язкової, йде між ними ще й друга бесіда — про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про українців та соціалізм. Усе мішається, пересипається жартами, критикується спокійно, без жару, без гарячки, як слідує старшим особам. Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви, — тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспутів, перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками. Усе, як слідує старшим особам!..

У сусідній світлиці, просторій та ясно освіченій, зібралася молодіж. Співи, музика, танці, срібlistий сміх, тихі шепти та сміло виголошувані компліменти несуться відтам пестрою рікою, наповнюють весь дім празничним, веселим гамором, надають йому подобу улія, до котрого щойно впущено молодого роя. Але, помимо того, на вид так веселого й щасливого образу, тут ведеться війна — безконечна, завзята, різновидна, хто знає, чи не тяжча, як тамта на Балканах. Правда, кров тут не ллється, стогнання, ані крику не чути, ран не завдають, ну, але й без тої поганої декорації війна можлива. О, так, тут війна тяжча, бо тут одні других стараються не зранити, не забити, а конечно живцем узяти в неволю. До тої цілі мусять тут служити і очі, і уста, і руки, і груди сніжнобілі, і талія, і фризура, і вуса, і рухи, і всі, всі дари природи і штуки! До тої цілі кожде тут вибирає інші способи, інші атаки та маневри, виступає до бою то відкрито, то тайно, уживає до нього то сього, то того оружжя після вільного вибору, бо прецінь усі тут — вільні люди! І помічники тут же! Сей чує за плечима сильну підпору вітцевих зв'язків і протекцій, тамта — вітцевих книжечок щадничих, інша — власної краси, ще інша — ліпшого від інших образования! Усе тут напоказ, усе прикрашене, оздоблене, підладжене до бою, у всякого одна ціль: узяти противника або противницю в неволю. Словом, усе, як слідує у вільних людей!..

Нараз музика втихла, танці, шепти, сміхи та співи перестали, із сусідніх світлиць повходили старші панотчики і старші пані. Пань було небагато, та й то більша їх часть сиділа серед молодезі, маскуючи або підкріплюючи атаки та «маневри» своїх «малих», і всі стали широким кругом на середині світлиці. Нараз серед того круга появилася висока, горда стать отця Ілії, господаря дому. Його довге чорне волосся було сміливо закинено взад; довга нова реверенда лежала на нім як вилита, а чорні бистрі очі і орлячий ніс показували чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення. О. Ілія був удовець, бездітний, і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі. Ім'я його часто появлялося в «Словѣ» під списом жертв, котрі збирав і надсилав чи то на «вторую городскую церковь», чи на бурсу при «Народном домѣ», чи на «одновленіе церкви св. Юра», чи загалом на інші «благородныи» цілі. Всякий, їдучи до нього в гостину, — а гостей спрощував о. Ілія частенько і гостив добре, бо було з чого, — знав, що конечно прийдеться щось «пожертвувати», і відкладав осібно гульдена як на податок. Як кождий щирорутенський патріот, відказував («уїдав», — говорили тривіально сусіди) о. Ілія на ляхів, хоч, розуміється, не мав з ними ближчих зносин, а польського «народа» зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі європейські розбили Польщу, що Росія так розумно і систематично відбирає їм їх давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знати за що, дала їм так багато волі. Загалом придержувався о. Ілія політичних і літературних ідей «Слова» і, де міг, старався о прибільшення передплатників тої газети.

Всі гості цікаві, з якою ціллю виїде нині о. Ілія, і кождий сягнув до кишені, аби добути наперед відложеного гульдена. О. Ілія заждав хвильку, поки всі не втихли, озирнувся, кашельнув і зачав різким, здоровим голосом:

— Сусіди мої чесні, гості дорогі! Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як тішуся тим, що можу бачити в своїм домі стілько щирих і гарних дітей святої Русі! Але ж під час утіхи і охоти не треба ніколи забувати тої нашої спільної, святої матері, котра особливо тепер тяжко стогне і знемагає під напором неприязних елементів!..

— Браво, браво! — закричали грубими голосами деякі старші панотчики, котрим усе найліпше подобається така фраза, що найменше має значіння, а найбільше гучних слів.

— Ви знаєте,— говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві, — як тяжкі часи прийшли тепер на нашу народність, як наші відвічні вороги ляхи і тепер працюють на загубу руськості (замітити треба факт, що всі наші патріоти в своїх промовах і письмах найчастіше уживають абстрактів: народність, руськість і т. д. замість конкретів. Що за високий, правдиво благородний полет мислі, котрий гірш усього боїться ткнути тої низької, обдертої дійсності!) і як удалося їм усілякими хитрощами підійти часть нашої молодіжі, що, забувши свої святі обов'язки, чепилася якихось пагубних, заграничних ідей і враз із ворогами працює над загладою руського імені!

— Е, молодики, недоварені студенти! — закричали деякі з панотчиків.

— Кожному по конві холодної води на голову! — гукнув один.

— Ого, перебула наша Русь не такі біди і тоту перебуде! — додав поважно найстарший, який тою фразою збував усе, чого не розумів і над чим не міг подумати.

— Так, — підхопив о. Ілія, — то золоте слово і свята правда! Але вам, вірним дітям нашої вітчизни, треба старатися, що мож і як мож, допомагати матері, допомагати тим, що воюють за її добро і славу, що поборюють її явних і скритих ворогів усякими способами!

— Так, так! — загули гості, хоч ніхто ще не міг угадати, куди націлився о. Ілія з таким вступом.

— Таким лицарем без страху та догани, таким борцем добрим за нашу Русь являється газета «Слово» та його світлий редактор. Отже, я вношу, аби при нинішній нагоді зробити складку для підпоможення того єдиного лицаря. Буде се мала лепта, але на добре діло ужита. Я перший жертвую на ту ціль 10 золотих, а хто схоче і своїм датком причинитися, най впише своє ім'я на сей лист паперу, а зараз завтра вишлемо складку і підписи до Львова.

— Браво, браво! — загули панотчики і поперли о. Ілію до стола, де лежав уже лист паперу побіч бляшаної, в цвіти мальованої таци. На папері на самім версі було написано великими буквами: «Въ пользу редакції «Слова» жертвы, собраны отцом Илією в Д... О. Илія — 10 зл.». Під о. Ілією підписувалися інші, а на тачу почали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гроші носили на собі сліди поту, немитих, важких, грубих рук, а не один такий папір, бачилось, досить у долоні здавити, аби покапала з

нього гаряча людська кров, аби роздалися з нього стогнання та зітхання тисячів нещасних, замучених, що з тими гульденами та дрібняками по частці життя і серця свого уткнули в жменю панотчикові. А завтра ті кроваві, потом і сльозами напоєні гульдени та дрібняки підуть на руки «благородних» редакторів та «іздателів-патріотів», котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, каварнях і інших, не менше, як самі вони, «благородних» місцях!..

По сплаченню контрибуції у всіх гостей мов гора з плечей зсунулася. Панотчики вернули до тарока, молодіж до танцю, старші дами до розмови про торішній сніг, — одним словом, усе знов пішло звичайним ладом, а з хвиливого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося...

Була дев'ята година зрана, коли скінчилася забава, а гості, дримаючи та протираючи сонні очі, роз'їхалися. О. Ілія не лягав усю ніч ні на волосок, але його патріотизм не дозволяв йому й тепер заснути, поки не напише листу до пана редактора «Слова» і не відішле йому зібраних учора грошей. Він засукав рукави, протер очі, що непослушно раз у раз злипалися, розмахнув руками, аби надати їм більше сили, і, взявши за перо, почав писати лист. Але липли очі і рука відмовляла йому щораз голосніше послуху. Замість «Благородный» написав «Брагородный», а замість «Редакторъ» — «Ледакторъ», а побачивши нараз обі помилки, розлютився і роздер папір. В тій хвилі роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу — знак, що хтось із села прийшов до егомостя.

— Хто там? — крикнув гнівно о. Ілія, маркітний, що «мара якась темлює тими хлопами тепер, коли у нього часу нема!»

Двері звільна отворилися, і несміло всунулася до світлиці бліда, вимарніла стаття Максима.

— Слава Сусу Христу! — сказав він з низьким поклоном.

— А чого там? Чого тобі так рано? — запитав панотець.

— А, прошу егомостя — жінка вмерла.

— Так? Ну, і що ж?

— Та я прийшов — що егомость схотять, щоби грішне тіло поховати?..

— А, небоже, — відповів о. Ілія, встаючи, — та-бо вона несповідана вмерла! Що то за порядок?

— Та... якось так, прошу егомостя, відвелося. Я сам...
І тут піди і там, і сего доглянь і того допантуй, і коло
слабої день і ніч...

— Е, гореми-тереми, не було коли! А до коршми, і на
торг, і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер,
небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, від-
мовлятися, що-ді небіжка й так, слабуючи, винищила його
до нитки, що не раз на сіль нестася, що прийдеться й так
зазичитися в жида на похорони.

— А мені що до того? — відрубав о. Ілія. — Про мене,
зич, відки хочеш, — мое мусить бути!

Не знаю, чи в життю селянина, і так повнім нужди, по-
ниження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяж-
чі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли прихо-
диться йому, з болем і жалем на душі в найбільшій не-
щастю, яким буває страта дорогої людини, торгуватися
про похоронення її тіла, торгуватися, як за худобину, з
чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як
йому забанеться. Нема певного тарифу, який усталював
би плату за церковні треби (приймаючи вже навіть те, що
церковні треби мають бути плачені), а як і є, то селянинові
незвісний. На людські чуття, що в серці селянина так само
глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах
ваги не покладається. У тих людей, що самі проповідують
відречення від розкошів світа, нема і краплини стида ви-
тягати руку по послідній, кривавий гріш народа, витягати
так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та панот-
чики говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізованя
та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте,
«благородні панове», уперед самі вбивати та здавлювати в
тім народі кожний зарід, кожду іскру людської самостій-
ності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його
власними прикладами, власним життям та науками, пі-
знайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя
й потреби, подайте йому щиру, не брудну та користолюб-
ну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким
його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованню,
то, певно, найбільше ви самі!

Довгий час тривав торг. О. Ілія лютився і кричав, що
хлоп — то худоба, котра передусім потребує доброго бука,
що кожде його слово — брехня і неправда і що хіба на огні
признається до правди. Вкінці таки стало на його. Макси-

мові духу нестало сперечатися з панотцем, і, зітхаючи, пристав на жадання о. Ілії. По відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотав:

— Тьфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має!

І, облегшивши серце таким словом, засів о. Ілія знов до писання. Бесіда з Максимом і холодний поранок протверезили його. Прилагодив другий лист, і по хвилі на мислу швидко забігало перо по папері, а лице о. Ілії роз'яснилося, просвітліло від припливу патріотичного чуття, котре в тій хвилі виливав на папір. Крізь хмари продерлося сонце і скісним, світляним стовпом лягло поперек світлиці, але до сидячого не доходило світло. У сусіднім покою чути було стук і шелест служниці, що запрятувала по вчорашній гостині, а крізь отворені двері бачив там о. Ілія тільки стоячий насупроти фортеп'ян з розкиданими на нім нотами.

А в хаті Максима в тім часі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили і нарядили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крутиться по хаті, прибираючи та порядкуючи, а Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений, стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в неволі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горю, — хто знає, може, думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної, щоденної прози!..

МОЛОДА РУСЬ

Приятелі мої, молоді, гарні, як весна, сердечні, як рідня! За тюремною кратною, серед холоду, вогкості та туги, під час темних, безсонних ночей стають передо мною ваші лица, то в цвіті здоров'я та радості, то худі та виссані працею, недостатком та передчасною грижею. Дивлюся на ті дорогі лица, і мою душу стиха наповняє, а в серці росте надія, що вам легше буде ступати тою дорогою, на яку станули ми, перті спільною думкою та твердою вірою.

Не дивуюся зовсім, що між вами не бачу декотрих із моїх найдавніших знайомих, що були товаришами та приятелями моїх дитячих літ. Куди-то розбрелися вони? Якийсь страшний вир проглинув їх, і в моїх тюремних снах нема місця для потоплеників. Так, вони потонули безповоротно в тім багні, яке хтось із нас так влучно назвав «рутенською безмисністю». Згадаю тільки одного з них, а вистарчить за всіх.

Було се восени 1875 р., коли, прибувши перший раз до Львова, повен маломісточкових фантазій та маломісточної чутливості, я, не довго гаючися, вибрався повідвудувати своїх знайомих, що вчасніше поприбували до Львова і жили тут довший час. Був між ними також Михайло, мій шкільний товариш іще з нормальних шкіл у Дрогобичі. Він був так само, як і я, селянський син. У школі довгий час сиділи ми поруч себе, помагали один одному в науці, ходили день у день оба по вулицях, — одним словом, були ми оба приятелями, наскільки се слово можна приложити до таких дітваків, якими були ми тоді. Але вже минуло вісім літ, як я не бачив Михася. За підмогою якогось духовного свояка він дістався до бурси «На-

родного дому» у Львові і ходив тепер до восьмого класу німецької гімназії, стративши один рік задля слабості.

Ще тоді, коли малими хлопцями ми сиділи поруч на шкільній лаві, я завважив деякі признаки вдачі Михася, і, може, власне вони так сильно тягли мене до нього. В його укладі, голосі та рухах пробивалася поперед усього якась жіноча м'якість та лагідність. Вражіння тої м'якості, того солодкого, трохи притишеного голосу, того щирого, ніколи не занадто голосного сміху пережило в моїй душі цілу гору вражінь, назбираних протягом вісьмох літ, і ще й досі гадка про Михася нерозривно лучилася зі згадкою тих основних прикмет його темпераменту. Ніколи я не міг уявити собі його розпаленого чимось, кричучого, балакучого, неспокійного, що кидається на всі боки, і загалом ніяким способом я не міг приложити до нього тих прикмет, якими, на щастя чи на нещастя, так щедро обдарувала мене природа. Але такий протяг часу, як 8 літ, у супроводі інших, не менше важних чинників, таких, як шкільна наука, життя в бурсі і т. і., мусили неминуче викликати деякі зміни в успособленню Михася, мусили в певнім напрямі розвинути його характер, виробити поняття, вилити в певну форму його темперамент і могли таким способом зробити з нього зовсім нового для мене чоловіка, якого повільного та незначного розвою я не міг слідити. І ось надавалася мені добра нагода пізнати всі здобутки тих різnorodних впливів на душу та тіло мого приятеля і при тім відмежувати докладно новоутворені верстви від первісного ґрунту. Тому легко зрозуміти ту нетерпеливість, з якою я дожидав стрічі з Михасем.

Було се якось у неділю перед полуднем, коли я перший раз побачив його у Львові, як із кількома шкільними товаришами йшов вулицею до «Народного дому». Я пізнав його відразу. Дивна річ, Михась із зверхнього вигляду не змінився майже ані на крихту. Те саме круглясте, гладке, майже дитяче лице, ті самі очі матові, трохи вогкі, що визирали немов із-за мли, той сам тихий усміх, той сам лагідний голос, ті самі рухи, повільні, м'які, жіночі. У всіх подробицях я пізнавав давнього Михася, хоч той, що йшов тепер обік мене, був уже не дитиною, але дорослим юнаком, з претенсією до дозрілості, інтелігенції і, хто знає, може, навіть до переконань.

І Михась пізнав мене також від першого разу і, всміхаючися, подав мені руку. Ми привіталися.

— Як же тобі тут ведеться? Як жиєш? — запитав я.

— Добре, добре! От як то в нас у бурсі, — відповів Михась, киваючи головою. — Ще ліпше було би, якби вікт був ліпший.

— А певно! — підхопив я. — Тут у вас у бурсі мусить бути непогано. Так багато молодих людей, товаришів, приятелів... весело, нема що й мовити.

Бурсаки, що йшли з Михасем, глянули по собі і почали сміятися якось гірко, хоч я й не зрозумів, чого властиво. І Михась усміхнувся якось дивно.

— Ну, аби так дуже весело, сього не скажу, але все — от собі! А втім, ходи з нами, побачиш сам нашу бурсу. Тільки те зле, що як прийде обід, то таке штуркання, такі бійки!.. Один рветься перед другим... навіть з'їсти спокійно не можна.

— А як же там ваша гімназія? Професорів мусите мати добрих, розуміється?

— Та чому би ні, — відповів Михась якось нерадо. — Професори ввійдуть... Аби так багато вимагали, то ні. Навчиться чоловік лекції напам'ять слово в слово, та й по всьому. Тільки біда, що як не раз їсти хочеться, то й наука не йде до голови.

— Та чому ж у вас так мало їсти дають? — запитав я, здивований і немило вражений тими повторюваннями в словах Михася про їду, обіди та голод. Притім я поглянув уважніше на його лице та на лица його товаришів і ще більше почув здивовання, не знайшовши на тих рум'яних, здорових, навіть трохи надутих лицах ані слідів якогось недостатку або голоду.

— А ти думаєш собі, що нас годують? — скрикнув трохи живішим голосом Михась, оближуючи губи. — Та годувати годують, але лише стільки, аби чоловік не вмер із голоду. А до того ще день у день церковний спів, — то чоловік викричиться і вже голодний.

І знов «голод», «голодний», «годуєть!» Боже, і що ж, нарешті, се все значить? Чи сей чоловік не має ні про що цікавіше, ні про що ближче серцю згадувати, як про їду? Ся думка поневолі шибнула в моїй голові. Я почув щось немов глухий біль розчаровання. — Та ні-бо? Спробую ще з іншої бочки, — подумав я собі і випалив на хибивтрафив:

— А чув я, що у вас тут якісь борби, якісь спори... Що се таке? Скажи мені на розум!

— Борби? — відповів зачудований Михась. — А то які? Е, — додав, хвилину подумавши, — се ти, певно, говориш про тих українчиків, що ми з ними мали перепалки?

— Про них або не про них, — відповів я, — бо не знаю нічого докладно.

— Та що тут говорити, — якось нерадо відповів Михась. — Завелися у нас у бурсі деякі українчики. Небагато їх було, всего чотири, не більше. Небагато й ми сперечалися з ними, бо й пощо? Їх не переробиш. То ми попросту поскаржилися господинові надзирателеві, той доніс до Управляючого совіта, ну, і наших «парібків» вигнали на чотири вітри.

— Вигнали! — скрикнув я, здивований такою несподіванкою. — За що ж вигнали?

— За українофільство, — відповів Михась таким певним та спокійним голосом, як коли би сказав таку річ, що розуміється сама собою; як коли б українофільство був якийсь такий тяжкий злочин, за який іще найменша кара — вигнання з бурси на чотири вітри. Ми в Дрогобичі кінчили гімназію і ні про який такий злочин не чували.

— За українофільство! — скрикнув я, удаючи, що не розумію нічого. — А що ж се таке — українофільство?

— То ти сего не знаєш? — запитав Михась тоном явної вищості. — Так і видно, що приходиш із якогось китайського закутка! Українофільство, небоже, се така хвороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають «базікати», се значить ніби говорити по-хлопськи, але м'ягенько, і се називають «наським українським язиком».

— Ну, але що ж у тім такого злого, що за те із бурси виганяють? — запитав я.

— А вже ж мусить бути щось зле, — відповів Михась, трохи заклопотаний моїм питанням, — коли їх вигнали. У нас їх було чотири, то з ними ціла геца була. Вся бурса на кождім кроці кричала за ними: «Парібки! Базіканячко!» А що збитків робили їм раз у раз, то не раз аж тріскали було зо сміху. Але все те було би ще нічого. Та ось раз господин надзиратель вловив одного з них, як читав якогось Шевченка. Зараз у всіх чотирьох зроблено ревізії і знаходжено у них такі страшні та безбожні книжки, що господин надзиратель навіть показати нам їх не хотів. І за те їх зараз прогнали.

Слухаючи сього оповідання, я їй вухам своїм вірити не хотів. Як то, то так низько стоїть тут іще почуття народної свідомості! Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, та не знали ніяких заборон. Многі з нас попрочитували все, що було доступне з Шевченка, Основ'яненка, Куліша, Костомарова та інших українських письменників, і нікому зі шкільних учителів і на думку не приходило робити за те якісь нагінки на учеників. Яке ж виховання мусить бути тут, які надзирателі, які провідники тої молодежі, коли вважають відповідним держати її в такій дитячій невідомості, а ще до того так деморалізувати її дитячі чуття!

Тимчасом ми ввійшли вже до будинку «Народного дому» і через тісне, брудне та старими паками та бочками завалене подвір'я пішли на коридор, де, власне, з книжками в руках купками ходили бурсаки. Здалека вже чути було глухий гук, що виходив немов із величезного вулія; се будучі «підпори Русі» тарабанили латинські кон'югації, толкування з Лівія, або подиктовані паном професором пояснення до «Негтапп und Dorothea». Та, неважаючи на таке наукове заняття, на всіх тих лицях, надутих, знеохочених та поважних, виступав вираз сердечної глупоти, безмисності та тупої впертості; так і видно було, що та наука для них мука, панщина, видумана тільки на те, аби давати їм зовсім не потрібну роботу.

Та коли ми ввійшли поміж них, сцена змінилася трохи. Більша часть бурсаків відірвала очі від книжок і почала придивлятися мені. Невеликий гурток Михасевих товаришів обступив нас, слухав нашої розмови, а дехто з них додавав деколи свої уваги або вибухав голосним сміхом. Не тямлю вже, про що ми розмовляли з Михасем, стоячи біля вікна. У мене під пахвою була книжка Дарвіна «Про походження родів», недавно перед тим видана в польськiм перекладі.

Заговорившись, я положив книжку на примурок. По хвилі почув я за собою голосний окрик:

— Тьфу!

Обертаюся, здивований, і бачу, як один зі старших бурсаків розгорнув мою книжку і, побачивши її титул, зараз дав вираз своєму обуренню. В тій хвилі кілька інших заглянули також до книжки, одні з виразом цікавості, інші з огидою або острахом.

— Що ти, що ти? — звернулися вони до Михася. — Як ти смієш приставати з таким чоловіком?

— Та се якийсь безбожник! — гукнуло довкола мене кілька голосів.

— Дарвініст!

— Нігіліст!

— Anathema sit!¹ — побожно складаючи руки на груди, з журливим виразом на лиці сказав той бурсак, що перший заглянув до книжки, і віддалився.

Голоси обурення та не дуже приємні уваги розлягалися в повітрі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі зчинився великий гамір та гук, почулися свистання, немовби цілій бурсі грозила якась страшна небезпека. Серед тої наглої та несподіваної хуртовини я стояв, як осуджений, не знаючи, що почати. З заклопотаним виразом я глянув на Михася, але він відступив від мене, лице його трохи поблідло, хоч усе ще всміхалося якомсь машинально та несвідомо. І кілька малих бурсаків прибігло з другого кінця коридора, аби побачити страшного дарвініста, а подивившись на мене, перехрестилися і пішли назад до своїх кутів. У мене крутилося в голові, і з дива я не міг сказати ані слова.

Та поки ще я здужав прийти до себе, стався інший, не менше дивний припадок. Крик на коридорі викликав із канцелярії господина надзирателя. Господин надзиратель, чоловік низький, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмавпячим, в одній хвилі своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків.

Усі затихли, а найзавзятіші крикуни стояли тепер покірно, мов телята.

— Что ж такое? — поважно та енергійно промовив господин надзиратель. — Ліновствуете собі?

Грובהва мовчанка на цілім коридорі.

— Ну, ну, не ліновствуйте! — озвався надзиратель, видимо вдоволений тою німою покорою свого молодого стада. — Не ліновствуйте! — Нині ради празника на обід будет колбаса.

І, сказавши се, вернув назад до свого sanctissimum².

— Гурра, многая літа, гурра! — закричали владувані бурсаки. — Колбаса, колбаса на обід!

¹ [Хай буде проклятий!]

² [Святилище].

Мов буря, полетіла радісна вість по всім коридорі. Залюбки повторяли її всі, почавши від великих восьмикласників аж до малих колодачників, що по кутах тарабанили: «alauda, alaudae, alauda»¹. І, не чекаючи вже довше, юрбою, кинулися всі вниз, де була їдальня бурси, аби прибути туди якнайскорше і урвати якнайбільший шматок. З іншими побіг також Михась, рад, очевидно, що позбувся мого товариства. Магічне слово «колбаса» dokonало в одній хвилі величезного перевороту в настрою тих многонадійних юнаків.

Лишившись сам на коридорі, я поневолі почав міркувати, відки в тих молодих людей, на вид зовсім не зморених голодом, береться такий звірячий апетит? Розуміється, я не міг доміркуватися нічого. «Колбаса, колбаса на обід!» — ті слова раз у раз лунали в моїй душі та мішалися з моїми думками. І та «колбаса» до сього дня нерозривно зрослася в моїй пам'яті з поняттям «молодої, бурсацької Русі».

Від тої першої стрічі я вже ніколи не бачився з Михасем, і, правду кажучи, навіть відійшла мені охота бачитися з ним. Аж по кількох роках, коли у Львові почалися арештування за соціалізм і коли я за підозріння в тім же злочині попав під суд, перед судовою розправою, переглядаючи папери, нагромаджені вступним слідством, я між іншими знайшов також невеличке донесення, в котрім було сказано, що я ще восени 1875 р. «пробував автора того донесення та інших бурсаків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна». Під тим донесенням був підпис: «Михайло З., слухач св. теології».

---

¹ [Орел, орла, орел].

ЗВИЧАЙНИЙ ЧОЛОВІК

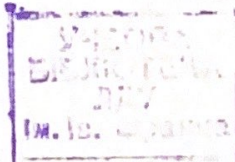
— А, як ся маєте, пане Маріане?

— Спасибі, спасибі! Увіде. А ви як?

Пан Маріан, із яким власне я вітався по досить довгим небаченню, був від кількох літ моїм, хоч не дуже близько, знайомим. Я пізнався з ним у гірським селі Л., де він проводив вакації у свого брата, що мав там власний дім і, як письменний чоловік, робив службу громадського писаря. Пробуваючи кілька неділь у Л., малолюднім гірським селі, я був майже змушений познайомитися з паном Маріаном, як із одним із немногих інтелігентних людей у цілій околиці, з якими чоловік, що не мусить день у день займатися фізичною селянською працею, міг поговорити, прохадитися або заграти партію преферанса. А що я власне тоді вступав у той період життя, коли наклін до обсервовання людей, до в'язання їх мови та поступків із їх думками, характером та темпераментом починає найсильніше розвиватися, тож не диво, що моя увага звернулася також на пана Маріана.

Він належав до тих людей, яких буденна поверхова класифікація називає «звичайними». Ні одіжжю, ні голосом, ні зверхнім виглядом, ні привичками — нічим взагалі сей чоловік не вирізнявся з-посеред маси тих людей, яких видаємо, з якими розмовляємо та ведемо різні діла день у день і по котрих у нашій пам'яті лишається зовсім неясне, сіре, безбарвне враження. Тому-то й звикли ми висловляти те вражіння такими словами, що, хоч ніби зовсім зрозумілі, мають якнайменше значіння, і мовимо:

— Та що, звичайний собі чоловік.

І мені також зразу ані в голову не прийшло розбирати поняття «звичайного чоловіка», так сильно зрослося воно в мене з певною групою неясних вражінь. І пана Маріана, зараз по першій розмові з ним, я зовсім несвідомо втягнув до тої самої рубрики, — така млява, нецікава та банальна була та розмова. Аж один зовсім не особливий, та не зовсім щоденний випадок, якого я був свідком, здер відразу заслону з моїх очей і спонукав мене уважніше роздивляти ту масу незначних фактів, яку обіймаємо назвою «звичайні річі». Сей випадок був ось який.

Раз якось вечором, ідучи вулицею здовж села, я проходив попри хату, в якій жили Маріан та його брат. Вона стояла коло самої дороги, відграничена від неї глибоким ровом, через який провадив місток із смерекових кругляків. Перед входом стояли дві старі косматі верби, що майже зовсім закривали вбогу, малу хатину, нічим не відмінну від інших сільських хат. Із тої хатини долітали до мого слуху уривані, дуже голосно та сердито вимовлювані слова:

— А коли ж бо мені належиться! — чути було голос Маріана.

— А коли ж бо я не маю! — відповів його брат.

— А мені що до того? Я мушу мати та й годі!

Брат мовчав.

— Продай корову! Адже маєш їх дві, — мовив Маріан.

— Але ж, чоловіче, чим же я буду жити взимі! Стільки моєго всего достатку.

— О, так, ти собі тут будеш уживати, а я там, у Львові, гину з голоду.

— Уживати! — підхопив брат Маріана, немов під вражінням болючого удару. — Уживати...

Затих на хвилю, а потім додав:

— Нехай тобі того бог не пам'ятає! Аби тобі ніколи не довелося уживати так, як я уживаю!

— Е, ти вже в почуття лізеш, бога покликаєш! Але ні, братку, не здуриш фарбованими лисами! Знаємося на тім.

Сухий, наружливий сміх Маріана донісся до мого слуху. Я пішов, не бажаючи далі слухати тої прикрої розмови. Хоч ледве від кількох днів знав я Маріана, серце якось болюче стиснулося в мене, і я почув щось ніби гірке розчарування.

— Гм, а той чоловік видавався таким лагідним, спокійним, тихим, — а воно от що! Дивна річ.

Коли другого дня я зустрівся з Маріаном, він знов був, як звичайно, чемний, лагідний, згідливий, звичайний чоловік. Але тепер уже мені було занадто мало сього означення. Мій ум, подразнений учораšnньою сценою, працював, порівнював, розбирав кожде слово, кождий рух Маріана, і загадка «звичайного чоловіка» помалу почала вияснитися мені.

Поперед усього я завважив, що всі так природні на селі серед інтелігентних людей розмови про політику, літературу або наукові питання дуже нудили Маріана. Він слухав їх мовчки, з самої чемності, а скоро тільки трапилася нагода, зараз відходив. Далі завважив я, що до карт, а особливо до газардових ігор мав Маріан дуже велику охоту і що при картах з ідеальним супокоем і без знаку втоми міг просидіти цілу ніч. Я завважив, що при зеленім столику лице його оживлялося і в нього являвся дар мови, не звичайної товариської, але тої уриваної та конвенціональної, картярської. Коли в звичайній розмові він був дуже маломовний, за зеленим столиком Маріан оживав, хоч ані лице, ані голос його не зраджував внутрішньої гарячки; зраджував її тільки незвичайний блиск невеликих сірих очей і мимовільні, несвідомі рухи рук, що від часу до часу стискалися в кулаки, немов хапаючи щось. Не раз, стоячи за кріслом Маріана і придивляючися тим несвідомим рухам його рук, я задавав собі питання:

— Який же то огонь горить у нутрі того чоловіка?

Пізніші події та спостереження дали мені відповідь на се питання.

— Як же вам ведеться у Львові? — запитав я його раз у ході розмови.

— Увіде, — відповів він. — Остатнього року мав я дві добрі лекції, — можна було вижити сяк-так.

— Ну, а брат допомагає вам дещо?

— А мусить, — відповів він. — Щоправда, за кождим разом крутиться і в'ється, що не має відки, але все те пусті вимівки. Я не дам заблахманити собі очей.

— Ну, а може, справді не має відки? — закинув я. — Бодай ізбоку не видно нічого. Хатина мізерна, поля мало, одежа на нім неабияка там...

— Е, що мене то обходить! — з лагідним усміхом відповів Маріан. — Адже ж він тут писар на три громади,

може з хлопів дерти, скільки влізе, а мені там ні з кого нічого вдерти.

Мені зробилося якось холодно, коли я почув такі терпкі слова, сказані з таким супокоем, з такою майже дитячою байдужістю, немовби «дерти» в поняттю Маріана було щось так природне та конечне, як дихати або їсти.

— Ну, — відказав я, — скільки мені здається, з тутешніх хлопів небогато й дерти можна. Всі тут такі вбогі та нужденні, що аж страх.

— То так тільки здається, — відповів спокійно Маріан. — А втім, не бійтеся; — додав з усміхом, — хто хоче вдерти, той і з голої липи лика вдре.

І він при сих словах, як при добрім жарті, розсміявся голосно, що в нього рідко траплялося.

Іншим разом ми зговорилися якось про львівських товаришів Маріана, з яких деякі були знайомі також мені з давніших літ. Я забув сказати з самого початку, що Маріан так само, як і я тоді, був слухачем Львівського університету.

— Знаєте випадком пана М.? — запитав я Маріана.

— О, чому би ні! Ще досі винен мені п'ять ринських. Треба буде допильнувати його, скоро приїде, аби віддав, бо він, знаєте, до брання скорий, а до віддавання звичайно нема його дома.

— Не знаю, чи нема там у Львові мого товариша Антона К. Давно я бачився з ним, а рад би побачити його тепер.

— То студент філософії, Антін К.? — запитав Маріан.

— Так, той сам.

— О, знаю його також. І сей від півтора року винен мені також 10 ринських. Ховається передо мною. Я вже й рукою махнув на свій довг.

Я питав його за чергою ще про кількох товаришів, і показувалося, що Маріан знав майже кожного з них і що майже кождий із них був йому щось винен, — сей 10, той 5, той менше ринських, аж до кількадесятьох крейцарів.

— Що ж то, — запитав я здивований, — то ви хіба займаєтеся випозичуванням грошей?

— А так, потроха, коли трафиться. Розуміється, на добрий процент, бо студенти — то все непевні довжники.

Мені знов зробилося холодно. Я перервав розмову, хоч знав, що і в тім, що чув від Маріана, не було нічого незвичайного і що майже в кождій гімназії бувають учени-

ки, що потихенько займаються випозичуванням грошей, чи то зароблених лекціями, чи одержаних від родичів, товаришам, розуміється, на добрий процент.

От так помалу мені вияснювалася загадка вдачі Маріана. Мене перестав разити контраст між його молодим віком і тим спокійним цинізмом, із яким він виконував свої вчинки, та так виразна вже в нього *febris aurea*¹, що проявлялася в кождім його слові та руху. Чим стане колись сей чоловік, коли та жадоба зисків і золота опанує весь його мозок і розвинеться в цілій повноті? Се питання насувалося мені не раз, коли я згадував Маріана.

Та аж коли скінчилися вакації і ми з Маріаном вернули до Львова, мав я нагоду наочно бачити, до якої міри сильна була в нім та гарячка. Цілими днями він бігав по місті, чи то з лекції на лекцію, чи то ловлячи своїх довжників. Можна було здибати його на найрізніших вулицях, і все в поспіху, як ішов кудись з напруженим зором, немов бажаючи зайти на умовлену хвилю і немовби від його приходу залежали бог зна які важні справи.

— Що чувати, пане Маріане?

— Добре! добре! Тільки вибачайте, не маю часу.

— Куди ж так спішно? Що вас гонить?

— Прощавайте! Прощавайте! Мушу поспішати.

Оскільки я міг завважити, школа та шкільні заняття не цікавили його зовсім. Чи вчав на університет, на який був записаний, сього я не міг знати. За весь час моєї знайомості з ним не чув я від нього ані одної згадки про школу, професорів або науку. Раз у раз занятий був грошовими справами або лекціями. Говорив іноді, що якби тільки трапилася йому лекція на селі, поїде туди, а потім пристане до війська.

Отак минуло кілька місяців. Десь серед зими я перестав стрічатися з Маріаном. Питаю його товаришів: від місяця вже не бачили його в університеті. Питаю в його помешканню: від місяця вибрався і, мабуть, виїхав кудись. Куди?— ніхто не знав сказати. Минуло пару тижнів, і я вже почав забувати про Маріана, коли здибався з одним студентом університету, також знайомим Маріана, що якийсь час разом із ним жив у одній квартирі.

— А знаєш, яку штуку вступив наш Маріанко?

— Ну, яку? Не знаю нічого.

¹ [Золота гарячка].

— То ще раз хлопак! Спекулянт, яких мало.

— Але ж говори, що таке!

— Прийшов до мене лист від одного знайомого з села Пише, що такий а такий обиватель¹ пошукує домашнього вчителя для двох синів, чи то студента університету, чи хоч би ученика гімназії, але тільки відличного. Умови прекрасні: ціле вдержання і 400 ринських річно, не числячи надзвичайних дарунків. Мене якось не було дома, а мій Маріанко розпечатав лист, прочитав і зараз же написав лист до обивателя, прийняв умови, післав свідоцтва, а по кількох днях, одержавши запросини, махнув на село. Я навіть не знав ні про що, не одержавши адресованого до мене письма. Аж учора той сам знайомий пише мені запитуючи, чому я не поїхав сам, але дав таке корисне місце іншому, хоч,— додає,— з нього там усі дуже задоволені. Правда, порядний товариш!

Від того часу минуло два роки. Я не чув нічого більшого про Маріана, та за різними життєвими клопатами та турботами зовсім перестав цікавитися тим молодим спекулянтом. Аж недавно випадком я здибався з ним у каварні, де мало місце привітання, наведене в початку цього оповідання.

Маріан за ті два роки значно відмінився, виріс і змужнів, а його лице покритлося темноватою, майже олов'яною барвою, що визначає людей, яких ум раз у раз займає якась *idée fixe*² і які для неї готові посвятити все. Кожний рух, кожде слово Маріана свідчило про те, що се в нього вже не гарячка, а постійна, вироблена й усталена прикмета характеру.

Хвилю оба ми мовчали, а потім я почав розпитувати його, як йому поводилося.

— Добре, — відповів з виразом цілковитої певності себе.— Місце маю дуже добре, їда порядна, а крім річних 400 ринських, іще різні обривки. Чоловік запомігся троха.

При сих словах він засміявся тихим, горляним сміхом.

Я зирнув на нього уважніше, і справді він виглядав добре, одежа на нім була елегантна і з досить дорогої матерії. Все на нім свідчило про життя в достатку та в вигоді.

¹ В галицько-польським язиці те саме, що в українсько-російським: поміщик.

² [Нав'язлива думка, ідея].

— Ну, а багато заощадили? — запитав я жартуючи.

— Богато не багато, а все-таки зо дві тисячі. Гроші складаю в касі ощадності, хоч то бестійство — процент малий. До війська мене не прийняли, тому хочу записатися до торговельної школи. Сею дорогою надіюся скоріше добитися чогось, ніж університетськими студіями.

— А що ж ваш брат? Як йому поводитьсь? — запитав я.

— А чорт його знає! — відповів Маріан, раптом впадаючи в сердитий тон. — Не навідуюся до нього вже від двох літ, та й він до мене не писав нічого. Остатній раз я написав йому письмо, жадаючи своєї пайки нашої батьківщини, але не одержав від нього ніякої відповіді. Мусить чоловік давати собі раду в життю, як може, але своєї частки я йому таки не дарую.

При сих словах він знов засміявся сухим, горляним сміхом, немов лихвар, певний того, що його «кавалок» не пропаде.

Ми розсталися.

«Бестійство», «процент», «не дарую», «обривки» та «тисячі» — оці слова бриніли мені в голові по моїм розстанню з Маріаном. Се «звичайний собі» чоловік, то, значить, таких людей у нас багато вже серед молодого інтелігентного покоління. У них тільки й думки, тільки й мрії — добитися чогось, не дарувати, а то й урвати. І що то буде, коли вони доростуть, розвинуться, діб'ються сили? Чи вистане цілої нашої «святої Русі» на відповідні «кавалки» та «обривки» для них? Холодна тривога на хвилю проняла мене при думці про будучність. Але зараз же прийшла й розвага, що се — конечна фаза суспільного розвою, яку зусильна праця духа може повернути на добро. Розуміється, у таких людей, як Маріан, само собою навіть не виникне в душі питання про загальне добро, про працю для люду та службу для поліпшення його долі. Сама думка про такі ідеї в їх очах — дитинство, смішне та неприличне для розумного чоловіка. Але се тільки одна переходова фаза в розвою суспільності, за якою сила духа та ідей, гуманності та братолюбія мусить узяти своє.

ЗНЕОХОЧЕНИЙ

— Ах! Пане Денисе, пане Денисе,— який же то па легкокомисний!

— Ах! Панно Рузю, панно Рузю,— яка ж то пані лакава! Я думав, що пані назве мене щонайменше розбіником або шибеником, а то тільки легкокомисним.

Пан Денис, молодий 28-літній мужчина з правильним хоч цілком мертвим і безкровним лицем, сидів, простявши ноги, на софі і, говорячи, передразнював тонки голосок панни Рузі.

— Смійтеся, смійтеся, — відповіла панна, гамуючи собі неприємне чуття і силуючися говорити веселим тоном,— але все то зле, що ви сидите тут, на селі, з залс женими руками, коли тимчасом у місті ви могли би легк дістати посаду. Велика річ була поїхати до Львова, представитися, де треба було, та й уже! А ви в додатку ще так подання виписали, що хіба...

Вона перервала, немов шукаючи в пам'яті відповідного слова.

— Що хіба? Хіба безумному прийшло би щось подібне до голови? Адже ж се пані хотіли сказати?— відповів пан Денис, вдивляючися в неї з безтурботним, майже вповні ідіотичним супокоем.

— Не те, не те,— відповіла панна Рузя з притиском, і рум'янець гніву облив її гарне лице.— Щось подібне міг написати тільки... тільки руський літерат!

— А, браво! Сей дотеп удався пані! — відповів пан Денис.— Але одно тільки дивує мене, що пані такі раді позбутися мене. Чому? Чи ж я не стараюся бавити вас, як умію і як можу?

— Ах, який шармант! — іронічно скрикнула панна Рузя. — Сотворений на те, аби забавляти попадянок. Ви, певно, на те університет кінчили, аби вправитися в штуці бавлення панночок?

Пан Денис на се не відповів нічого, тільки простягнувся ще дужче на софі, зітхнув і сказав по довшій мовчанці:

— Е, до чого се все? Якось-то буде.

— Так, так, якось-то буде, — відповіла панна Рузя. — Чекайте тільки, аж бог із неба спустить вам посаду, а тоді, — ну, тоді, певно, якось-то буде.

В тій хвилі покликано панну Рузю до другого покою. Пан Денис лишився сам, позіхнув, простягся ще вигідніше на софі і взяв у руку якусь книжку. Пробирав читати, але се знудило його незабаром. Положив книжку на столі і буркнув під носом:

— Ну, зробив би я дурницю, якби оженився з сею. Мав би я проповідника в спідниці, і то неабиякого. І денег, братчику, денег батько не дасть! Фурда! Не здуриш!

Усміхнувся або радше вишкірив почорнілі зуби, з яких двох напереді зовсім нестало. Той усміх надав його лицю якийсь відразливий вираз, виявив над сподівання ясно ту труп'ячу мертвоту, що була його визначною прикметою.

— Ну, і прошу кого, — міркував далі, — вона вважає тепер наше діло зовсім довершеним. Чує себе вже жінкою «руського літерата». Е, панно Рузю, може, то ще завчасно? Може, «руський літерат» варт чогось ліпшого! Тільки що чорт його знає, як то чоловікові ніщо та й ніщо не щастить! Чи якесь лихо надало? Спробую ще завтра на празнику, може, поведеться з котрою з сусідніх панночок... Може, з котрою панною Кричевичівною або з панною Верещевичівною... Правда, панни не особливі, — але деньгі, братчику, деньгі — ось що головна річ! Побачимо.

І з тою постановою пан Денис перестав міркувати, простягся ще вигідніше на софі і запав у пообідній сон.

Пан Денис — се один із найцікавіших типів теперішньої руської суспільності. Людей того типу «руське товариство» називає звичайно «шармантами», «дотепними», «забавними», — хоч по правді ніхто не вмів би сказати докладно, що властиво в них таке забавне і чи їх дотепи справді дотепні. Їх талант — розводити широкі теревені, підпускати паннам старі компліменти, оповідати цілими

годинами невинним попадянкам смішні анекдоти або історії власних чи чужих любовних приключок та «своїх перших найдорожчих» — талант заливати всіх присутніх потопою слів, від яких нікому не буває ні тепло, ні холодно. Той предивний, спеціально рутенський талант доводить їх іноді до того, що починають пробувати своїх сил у письменстві, розпочинають на великий розмір закроепі повісті і звичайно тратять терпеливість уже по першій розділі.

А як виробляються такі типи? Для прикладу оповім історію пана Дениса, з яким довелося мені жити на одній квартирі протягом кількох місяців 1876 р.

Син заможного пароха одного підгірського села, він виріс у звичайнім для священничих домів достатку, в яким не чується ніколи властивого недостатку. Особливо любила його мати, яка ніколи не могла нічого відмовити йому. Ще в нормальних школах він осиротів по матері, і разом із її смертю перестало плисти те джерело любові та доброї волі, що при його вроджених здібностях могло зробити його визначним чоловіком. Кінчив гімназію, також не знаючи недостатку, бо мав раз у раз запомогу від вітця, який рад був, що син його вчиться добре і переходить правильно з класу до класу, так що для нього не треба було платити домашнього вчителя. У вищих класах гімназії він навіть заробляв дещо, підучуючи молодших та менше здібних учеників, але вже в тім часі, може, під впливом закоріненої традиції наших священничих домів, у нього зародилася охота до гри в карти, і він не раз цілі ночі просиджував за тою грою чи то з товаришами чи з посторонніми любителями тої гри. Ся пристрасть особливо в сьомім та восьмім класі, опанувала його так що він почав занедбуватися в науках і остаточно ледве з бідою здав матуру. Університетське життя у Львові дало йому більше свободи і разом з тим більшу запомогу від вітця. Наївшися трохи страху перед матурою, він дав собі слово пильнувати університетських студій і подавити в собі пристрасть до карт. У перших роках се йшло сяк так. Університетські виклади не дуже зацікавили його, але більше притягла його до себе праця товаришів у історичній семінарії, що велася тоді з великим запалом у кружку молодих істориків під проводом професора Ліске. Молодий Денис досить пильно вчашав на засідання тої семінарії, взяв навіть тему для історичної праці, але до праці

самої не міг та й не міг взятися. Пристрасть до карт, якийсь час придавлена, вернула знов, коли знайшлася відповідна компанія серед університетських товаришів, і Деніс знов почав цілі ночі проводити за картами, а вдень звичайно мусив спати аж до полудня і, не маючи над собою ніякого примусу, зовсім занедбав університетські лекції. Вільний час по полудні він проводив звичайно в каварнях за читанням газет, а іноді, коли в ньому рушилася совість, брав до рук якусь історичну книжку, визичену з університетської бібліотеки, і починав читати. Під впливом сеї лектури він написав свою першу повість, що була поміщена в студентській часописі «Друг» і відразу здобула йому в руських інтелігентних кружках назву «руського літерата». На вакації не їздив ніколи додому, де не було для нього ніякого товариства, крім вітця, раз у раз занятого господарством; зате їхав звичайно до якогось товариша, в якого родичів були панни, сестри або своячки, або й замужні жінчини, і в їх товаристві проводив безтурботні дні, забавляючи нічим важним не занятих жінчин звичайними пустими розмовами. Не кінчачи університету, хоч записувався на виклади рік за роком, він з часом привик до того, що проводив більшу часть року на провінції, переїздячи з одного села до другого, з одного повіту до другого, гостячи звичайно в домах знайомих або й незнайомих священників. Таке життя в вічній гостині, без заняття, без думки про завтра, без живішого зацікавлення чим-будь на світі, подобалося йому, він привикав до нього чимраз більше, робився справді байдужим до всього, на позір спокійним, не перестаючи при тім раз у раз балакати та сміятися.

Таке життя без діяльності, без думки та без боротьби в віці, коли діяльність, думка й боротьба бувають необхідні для чоловіка, життя вічного гостя, вічного дармоїда дорешти підкопало зав'язки характеру, мужеської волі та сили в душі Деніса.

— Я такий лагідний!— говорив він звичайно сам про себе, вважаючи лагідністю власне той свій брак усякої енергії та власної волі. Не раз будилися в його душі якісь забаганки, але вони бували звичайно фантастичні, неясні та непостійні. Поїхати кудись, знайти щось, здібати когось... Про те, аби зробити щось, пан Деніс звичайно не думав. Щоправда, в вільних хвилях він зачав писати другу повість із суспільного життя, але, не обдумавши докладно

плану, не міг ніколи рішитися, куди й зачим попровадити свого героя та до чого, нарешті, довести його. Повість так і лишалася недокінчена.

Доживши таким способом до 28 року життя, пан Денис, хоч звичайно здоров і сильно збудований, дійшов до того, що його лице зробилося зовсім мертвецьке, без виразу, а його життя зовсім пусте. Остатнім висилком слабої волі він забажав оженитися. Небагато думаючи, він поїхав до одного сільського священика, з яким був дуже мало знайомий і в якого була молода дочка, що якось-то на празнику в сусідській домі чи, може, на вечорку у Львові подобалася йому задля своєї живості та веселості, що притягла до себе відразу його слабу волю. Се була та панна Рузя, якої розмову з паном Денисом подано на вступі сього оповідання. Пан Денис приїхав до дому її родичів непрошений і, не просячи в них ніякого дозволу, своїм звичаєм розгостився на пару місяців. Руські священики, особливо такі, що мають дочок на відданню, привикли до відвідин молодих кавалерів чи то з духовного, чи зо світського стану і радо гостять їх у себе доти, доки мають надію, що ся гостина закінчиться освідчинами молодого панича.

Панна Рузя, більше добродушна, ніж досвідна дівчина, що в своїй першій молодості одержала, крім домашнього виховання, звичайно доброго в священичих родинях, також не злі початки книжкової освіти, радо була би згодилася стати його дружиною і з дня на день чекала радісної хвили освідчин. Та пан Денис, проводячи день за днем на балаканню, а ночі часто за картами, своїм практичним розумом зміркував, що священик не такий багатий, як йому зразу думалося, від селян бере мало і худоби в оборі має також мало, махнув рукою на свій намір старатися о руку панни Рузі. З розмов із нею він пізнав незабаром, що се не для нього пара і що з нею він ніколи не мав би спокою. Проте одначе він не квапився виїздити з дому священика. Довідавшись, що в тім домі незабаром має відбутися празник, на який, крім інших гостей, приїде багатий священик Кричевич із двома дочками та ще багатший Верещевич із одною одиначкою, він постановив собі діждатися того празника та поспробувати щастя з тими паннами.

«Може, дасться щось зробити. Може, то якось уложиться», — оця думка, ся непевна надія заступила в нього

місце ясної застанови та твердої постанови й заспокоїла його.

Надійшов празник. Кричевичі й Верещевичі з паннами приїхали. Панни були, щоправда, не першої молодості, не першої вроди та не особливого виховання, але модні та показні строї свідчили про багатство того чудесного матеріалу, що для пана Дениса мав заступити молодість, красу й виховання. Пан Денис, розпершися в кріслі, аби показати, що він кавалер зі столиці, «бавив паннів», се значить — плів їм несотворенні речі та оповідав історію своєї десятої найдорожчої. Панни, що вже чули дещо про нього в околичних домах, хихотали без перерви; одним словом, товариство було веселе.

По обіді досить численна молодіж вийшла до огорода — на прохід. Панни своїм звичаєм почали обсипати пана Дениса питаннями.

— А, чули ми, чули! — мовила старша панна Кричевичівна. — Се дуже гарно з вашого боку, справді дуже гарно! Гратулюємо!

— Ого, а то що таке особливе пані чули?

— Ха, ха, ха! Адже ви женитесь! — промовила, регочучися силуваним сміхом, підстарша вже панна Верещевичівна.

— А, так, — відповів звільна пан Денис. — Добре пані чули, тільки не знаю, чи вгадаєте з ким?

— Ого-го! — в один голос закричали всі панни. — Ану ким? Ану з ким?

— В тім-то і річ, — відповів поважно пан Денис, — що сам іще не знаю. Чи позволите, пані, — сказав далі, звертаючися до старшої панни Кричевичівни, — аби я предло- кив вам свою руку?

Ті слова сказані були преповажно, без тіні жарту. Панна здивувалася дуже, її лице облилося рум'янцем, та одній хвилі вона зрозуміла все і промовила ущипливо:

— Занадто багато честі для мене. Але коли, крім тих дурних жартів, не маєте сказати мені нічого ліпшого, то я випрошую собі їх надалі.

Спалахнула гнівом, відвернулася й відійшла.

— Ах, — скрикнув пан Денис, усміхаючися своїм мертвецьким лицем і показуючи свої гнилі зуби, — ах, перерашаю вас, пані, я помилився.

І, обертаючися до панни Верещевичівни, додав, не ратячи відваги:

— Та то я властиво хотів до пані звернутися зі своїм униженим проханням і надіюся, що пані не візьмуть за жарт мого щирого наміру.

— Чи ви одуріли, чи що вам таке?— скрикнула резолотно панна Верещевичівна.— Я вже від двох місяців заручена. Дуже мені жаль, пане Денисе, але ви вибралися троха запізно.

Випростувалася гордо й відійшла, сказавши неправду, бо в дійсності не була заручена ні з ким.

— Га, то хіба пані дозволять,— сказав пан Денис, обертаючися до молодшої панни Кричевичівни,— що зложу...

— Прошу не складати нічого! Не позволю ні на що! Несіть далі, що маєте зложити!— защебетала, сміючися, молодша панна і, вхопивши Рузю під руку, побігла з нею геть.

Пан Денис лишився сам.

— От тобі й на!— сказав по хвилі, отямившись.— Аж три найдорожчі нараз, та й усі три дали коша.

А поміркувавши хвилю, він буркнув знов під носом:

— Гм! Панни — то пустий вітер. Що вони розуміють? Може би, ще поговорити зі старими?

І повільним кроком він пішов до покою, де були зібрані старші. Та щастя, очевидно, не сприяло пану Денисові. Панни Кричевичівни насправду образилися його освідченнями в чужім домі, а панна Верещевичівна також просила свого татка поспішити з від'їздом. Отець панни Рузі, не знаючи, що сталося, здивувався дуже та просив милих гостей не роз'їздитися ще, але коли вони таки роз'їхалися, а він дізнався від Рузі про все, що сталося, запросив пана Дениса до окремого покою, наговорив йому «три міхи правди», а знаючи його безсребреність, всунув йому в руку банкнот із 10 ринських і заявив, що за годину його речі будуть спаковані і поміщені на бричці, а сидження тої брички буде приготоване для нього.

Прощання було коротке та дуже холодне. Панна Рузя не показала зовсім, та, коли пан Денис сів уже до брички і коні рушили з місця, мигнуло йому в вікні лице панни Рузі, почервоніле від сліз. Пан Денис плюнув, віз заторхтів дорогою, і туман куряви закритий його перед очима тої, що з вікна плебанії посилювала йому наздогін своє остатнє зітхання.

ЯК ПАН СОБІ БІДИ ШУКАВ

I

Було то не давно і не пізно, а так в самій середині. Жив тоді в нашім краю один пан багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить се слово. Його отець тільки що вмер, ситий слави і віку, маєток лишив великий і добре загосподарований. Шпихліри, каси повні, повні стодоли і обори, слуги вірні і прихильні панові, славне ім'я предків, здоров'є, молодість і краса — чого ж більше можна жадати від долі? Тож нічого не жадав молодий пан. Жив по-панськи, вітцівського добра не марнував, в політику не вдавався, віддавав богу, що боже, а цісареві, що цісарське, і на тім кінець.

І був би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли би не випадок, на око дрібний, що одначе знищив його супокій, затроїв життє, зруйнував маєток.

Одної суботи пішов пан по смачній вечері на прохід до огорода, з огорода зайшов на гумно, а з гумна до стодоли. В стодолі стояла ціла купа людей: підданих хлопів, дозорців і панських двораків, а з-посеред тої купи долітали до панського слуху якісь лускоти, ніби молоченне, але помішане з жалібним криком і стогнаннем. Зацікавлений, вступив пан, щоб поглянути, що то діється. Цікавий побачив образок. Під стіною на кріслі сидів головний завідатель панських дібр і голосно числив, поглядаючи від часу до часу в невелику книжечку. На тоці лежав розтягнений мужик і йойкав, і стогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні драби,

а два інші прали канчуками в те місце, відки ноги рс-
стуть.

— Що ви робите?— питає цікаво пан.

Завідатель станув перед паном, уклонився і сказав

— То, прошу пана, Гриць Шуліка відбирає свою тиж-
неву порцію.

— За що?

— Три рази спізнився на панщину.

— А так!— сказав пан, заспокоївши свою цікавість,
хотів відійти.

— Ой, бідонько ж моя, бідонько чорна!— крикнув му-
жик, розтягнений на тоці. — І на полі щодня били за
спізнення і тепер ще б'ють. А в мене жінка хора, дитина
вмирає, біда дома, нема що раз в рот вложити — і не
спізнйся!

Дальші слова заглушив поновлений лускіт батогів с-
тверду, висохлу хлопську шкіру. Але пан, почувши ті сло-
ва, нагло станув, зворушений ними, потім вернувся і мах-
нув на гайдуків, щоб перестали молотити.

— Що ти говориш про біду? — запитав він Гриця. —
Що се таке?

Гриць піднісся з землі і витріщив на пана свої сиві очі

— Біда, паночку? — вистогнав. — Що то біда? Біда,
то біда, пек їй! То наш щоденний хліб.

— Ваш хліб? Як же вона виглядає? Нічого про неї я
досі не чував.

— Га, то пан щасливі. А я дотепер не чув про такого,
хто би її не знав.

— Отже, ти її знаєш?

— Ой, паночку, відколи мене мати на світ народила.

— Ну, то покажи її мені!

Мужик стояв і почав чухатися в потилицю.

— Як же я її ясному пану покажу? Вона всюди є.

— Брешеш, хлопе, бо в мене її нема.

— Дай, боже, пану здоровля!— сказав мужик, кла-
няючись пану до ніг. — Але зате я її бачу. Для мене все
біда на світі.

— Кажі, що?

— От ті канчуки, наприклад, мій нинішній біль хіба
не біда?

— Брешеш, драбе, то заслужена кара.

— А панщина хіба не біда?

— Брешеш, шельмо, то святий обов'язок.

— А той голод і холод, що терпимо в хаті, хіба то не біда?

— Брешеш, то через твоє лінивство.

— А слабість жінки і дітей хіба не біда?

— Брешеш, то воля божа, що для твого ж добра насилає проби на тебе!

Мужик стояв остовпілий, не вмів нічого більше сказати.

— Но, скажеш мені, де властиво твоя біда, чи ні? — грізно крикнув пан.

— Га, паночку, найбільша моя біда тота, що я на світ народився.

— Так? То ти будеш блюзнити пану богу? Кладіть його, хлопці, і валіть йому решту, кілька ще там йому належиться, а крім того, десять київ вдатку, нехай не ображує пана бога.

Відійшов пан, а мужик, нічого більше не кажучи, сам положився на тоці, щоб відібрати решту своєї «заслуженої кари»...

II

А пан тимчасом ішов даліше і думав. Любив думати сей пан.

— Бреше, шельма хлоп! Дурне слово винайшов, щоб покрити власне недбальство, лінивство і глупоту. Хто працює, той має. Хто сповняє свої обов'язки, той має чисте сумління. Хто рано встає, тому пан біг дає.

Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не сповняв жадних обов'язків, а чув себе найспокійнішим на світі, а рано вставати ще змалечку не любив страшенно.

— Але я їх відучу від того! — говорив він даліше сам до себе. — Не позволю більше говорити такі дурні слова, або нехай мені покажуть тота біду, нехай її сам побачу, сам зазнаю. Доки сього не буде, нізащо в світі не повірю, що вона є на світі. Адже ж я бачу, і чую, і розумію, як бог приказав, так самісінько, як кождий чоловік, як кождий мужик. Так само бачу сонце, блакить неба, зелень дерев, чую піянке когута і лускіт ціпів, усе так само. Для чого ж він каже, що всюди бачить біду, а я ніде не бачу її? Бреше, лайдак, та й годі.

Розумний був пан, в школах учився, не вірив тому, що пан біг уліпив шляхтича з іншої глини, як мужика, то і зовсім розумно міркував, що коли однакові очі, то й бацити мусять однаково.

Власне йшов пан стежкою через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з криком перебіг обдертий сільський хлопчина, а за ним щосили гнав старий, крикий на одну ногу садівник, махаючи суковатим костуром. Хлопчина, придержуючи лівою рукою капелюх на голові, а правою махаючи, як веслом, скочив через рів, видряпався на пліт і, мов грушка, покотився з нього на другий бік. Був би садівник, може, дігнав і зловив його на плоти але, сарака, не зміг перескочити рова, розігнався в своїй запалі і, замість на другий бік, ляпнув у саму середину рова, по коліна в болото.

— Що тут діється?— крикнув пан, станувши над берегом рова, з котрого насилу старався вилізти старий садівник.

— Ет, ясний пане,— стогнав старий,— біда моя з тими хлопчиськами. Лише відвернуся, зараз один з того, другий з другого боку до саду закрадається, яблука краде.

Пан стояв і грізно поглядав на нього.

— Біда, кажеш? Що то значить біда?

Садівник подивився на пана не мудріше від мужика.

— Біда, ясний пане, то... то... то біда та й по всьому.

— Не кпи собі з мене, старий дурню, кажи докладно, а коли ні, то ще нині прожену тебе зі служби.

— А нехай бог боронить, ясний пане!— крикнув старий.— А де ж би я подівся на світі? Я у небіжчика старого пана...

— Дуби смалені плетеш,— перебив пан,— не про те питаю! Кажи, знаєш біду?

— А хто ж її не знає, ясний пане?

— Ти за себе відповідай, а не за хтось! Знаєш її? Що вона за одна? Як виглядає?

Старий з зачудуванням поглянув на пана. В голові йому майнула думка, чи пан буває не вдурів?

— А як же має виглядати, прошу ясного пана,— сказав, прижмурюючи повіки.— Подібна до старої баби, лахманах, боса, голодна і нічим її наситити не можна.

Розгнівався пан на такий невчасний жарт.

— Що ж ти, блазню, думаєш, що я дурень такий, я

ти, і плетеш мені дурниці. Хочу її видіти, хочу з нею по-знайомитися.

— Не дай того боже ясному панові,— скрикнув старий.

— Не плети нісенітниць, — крикнув пан, — коли я хочу! Або мені покажеш її ще нині, або не маєш у мене місця.

— Та відки ж я її візьму?

— Звідтам, де вона є. Таж ти її знаєш!

— Мій боже, вона є всюди, і кождий її бачить, а хто її не бачить, той щасливий у бога, того вже так пан біг сотворив, щоб усе лише добре і гарне на світі бачив, а біди ні. Ясний пане! Най пан бога не ображує і не викликає вовка з ліса!

Але пан уже не слухав тої просьби і, відходячи, крикнув до старого:

— Ще нині хочу бачити її. А коли мені не покажеш, то щоб завтра і сліду твого в моїх добрах не було.

Старий стояв мов оголомшений. От так маєш! За тридцятилітню вірну службу така заплата. Для якоїсь панської примхи він мусить на старі літа тратити кусники хліба. І що такого сталося панові? Яке лихо підшепнуло йому тоту нещасну гадку про біду? Старий думав і ні до чого не міг додуматися.

III

Повертаючи до свого двора, побачив пан на подвір'ю купу старостинських посіпак і гайдуків і міських поліцаїв, що вели двох людей, зв'язаних, обдертих і покровавлених.

— Що то за люди і куди їх ведете? — запитав пан.

— То розбійники і розбишаки, напали на одного купця і обрабували його в лісі, аж ось ми зловили їх.

— Ми невинні люди,— благальним голосом закликали ув'язнені,— ми йшли супокійно дорогою, коли вони зловили нас. Біда вигнала нас із хати, біда ввигнала ще в гіршу біду.

Як опарений скочив пан, почувши ті слова.

— Брешете! — крикнув. — Та біда, про котру говорите, то ваша власна вина. Не вірте їм, слуги закону! Кілько раз із уст таких лайдаків чув я слово «біда», стільки раз

переконавався, що вони закривають тим словом власну вину.

— Ми прийшли до ясного пана, щоб нам пан дозволила умістити їх через ніч у безпечнім місці, поки завтра поведемо їх до міста,— сказав начальник посіпак.— А тим часом можна й перевести з ними слідство, як належиться.

— Радо сповняю ваше бажання і прошу всіх на нічліг. І на слідство також дозволяю.

І пан прикликав своїх гайдуків, щоб були до помочі при слідстві з арештованими. Коли ті не хотіли добровільно признатися до сповненого злочину, принесли панські слуги розпалені шини, котрі приложено до стіп ув'язнених і держано доти, доки не призналися. Потому, стогнучи, зі спаленими підошвами, вони були вкинені до пустого мурованого шпихліра. А пан, утішений своїм щасливим здогадом, пішов до покоїв.

«Так є,— думав він.— Ті люди, мов діти: кажуть, що биті, а не кажуть за що. Наслідки власної своєї вини і підлоти називають бідою. Бажають спастися від неї, а не позбуваються своїх блудів. Відтепер маю певну міру в руці, маю ключ до пізнання людської вдачі. Хто каже, що йому біда, у того або сумлінне нечисте, або голова немудра. Тою мірою буду їх мірити і всім покажу, що добре на тім вийду. А передовсім із моїх слуг не стерплю ані одного у себе, котрий заїкнеться про біду».

І пішов пан до касієра, що, похилений, числив і числив при світлі лойової свічки.

— Ну, що ж там у тебе, моспане? — спитав пан.

— Біда, ясний пане, в тім місяці доходи не покривають видатків.

— А, так? — сказав пан, червоніючи з гніву.— Добре, завтра віддаси мені, моспане, касу і книги, не маєш у мене більше місця.

— Але ж, ясний пане,— простогнав касієр, блідніючи цілий, як хуста. Пан одначе не слухав. Ішов на гумна, де гуменний тільки що скінчив перегляд худоби, пригнаної з паші.

— А що ж там, гуменний, як у вас іде? — запитав пан.

— Біда, ясний пане, десь пастух у лісі дві корови згубив.

— Здаси завтра свою службу іншому, я більше не потребую твоєї служби.

— Але, ясний пане! — йойкнув гуменний, мов громом поражений, але пан був уже далеко. Там конюший доглядав, як поєно з дубових відер панські цугові коні.

— А що там, пане конюший? — крикнув здалека пан.

— Та біда, ясний пане, буланій огерик зломив ногу.

— Там до чорта! — крикнув пан.— Прийдеш мені завтра до обрахунку, не маєш у мене більше служби.

Конюший станув, мов обмитий зимною водою, і м'яв у руці здоймлений капелюх, але не сказав ані слова. Тимчасом пан ішов уже напротин польового, котрий вертав з поля.

— Ну, що там у полі? — запитав його коротко.

— Біда, ясний пане, вчорашній град виток нам ланівса під лісом.

— Не маєш, аспан, відзавтра в мене служби! — ревнув пан і, як біснுவатий, побіг дальше. Напротин нього, поважно ступаючи і оглядаючися довкола, йшов головний завідатель панських посілоостей, чоловік хоч із шляхетським гербом, але з жидівською душею. Тримав він цілу службу в кліщах, пильнував усього, запобігав і щадив, знаючи, що, чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купи взяти для себе, не лишаючи ані сліду, ані підозріння. І тепер власне він обчислював, що в минувшій місяці приросло для його кишені і до якої суми заокруглиться збита вже кабза, за котру думав вкоротці набути одно з гарних дібр у близькій сусідстві.

— Ну і що ж там, пане брате? — сказав до нього пан.

— Все добре, ясний пане,— усміхаючися, сказав завідатель.

Аж зітхнув пан, аж на серці йому полегшало. Вічна біда, від котрої зачинали свої відповіді найстарші й ніби найвірніші слуги його вітця, зачала наповняти його перестрахом. Зачинав чути себе окруженим злодіями, розбишаками й опришками. Тож незвичайно урадувався, подивавши хоч одного чесного чоловіка, у котрого сумління чисте, котрий не мав потреби своїх провин або ліннвства покривати тим глупим і безбожним виразом «біда». Щиро стиснув пан руку вірного слуги і приятеля і, приязно з ним розмовляючи, пішов додому.

Була ніч, чудова, тиха, ясна і тепла липнева ніч. І клеїв сон панських повік, і дивні якісь думки снували в голові. Встав пан, надів на себе легкий полотняний плащ і вийшов з покою. Йдучи коридором до головних дверей переходячи побіч кімнаток, де жили старші офіціалисти він чув якийсь глухий плач у покою старого садівника, квітнюшого і польового. Кождий із них був сам зі своєю гротозною, жаденою, може, не знав, що така сама доля спіткала й інших, крім нього. Кождий, може, крив перед іншим свій біль, щоб тепер, у темній самоті, тим сильніше почувати його урази. Стидно якось і негарно зробилося пану на душі; як злочинець, гонений голосом власного сумління, утікав він здовж темного коридора, стиха відімкнувши входові двері і вийшов на подвір'я.

Ясно було, як удень. Не оглядаючися поза себе, йшов пан зразу скоро, а потім чимраз поволіше і не глядів, куди йде. Йшов і думав, а радше півголосом розмовляв сам з собою.

— Мав же би я помилятися? Мала ж би сеся біда бути чимось правдивим, дотикальним, сильнішим в людей, що панує над ними помимо їх волі? Але в такому разі мусив би я щось знати про неї. Кільканадцять літ присвятив я науці, пізнаванню минувшини, теперішності, окриваючої нас природи, а про біду як про щось дотикали не я не чув. Та й тепер, хоч і як напружую свою думку ніде не можу добачити її. В природі є порядок і гармонія всіх речей, певні, незмінні закони, але біди ніякої немає і поміж людьми є також певна гармонія, порядок, усвідомлений законом і переказами бувальщини, але й тут немає біди як якогось відрубного закону, як видимого явища. Ні, моя правда: біда — то лише прикривка нездібності або нечистого сумління.

— Неправда, — відізався лагідний, але певний голос тут же обік нього. Без особливого страху або зачудування оглянувся пан, бо ж прецінь не було чого страхатися, він був на своїм подвір'ю, а ніч була така ясна. Обік нього нечутними кроками йшов парубок, убраний в легкий, повисаючий плащ, з ясним лицем і ясним, на рамена розпущеним волоссям. Не злякався пан, ані не зачудувався, побачивши його; так йому якось було любо на душі, як коли би з тим молодим чоловіком знався від найменшої дитини.

- Чому неправда? — запитав пан.
- Є біда поза людською виною і нездібністю, — відповів молодий чоловік.
- Чим докажеш її існування?
- Нащо доказувати, коли можеш її бачити на кожному місці і в кожній хвилині!
- А чому ж я її не бачу і не бачив досі?
- Бо ти глядів оком, озброєним формулками брехливої науки.
- Яким же оком можу побачити її?
- Оком любові і співчуття.
- Знову стидно і негарно зробилося панові на душі. Мовчав, потупивши очі в землю.
- Ну, що ж, хочеш бачити її? — запитав його товариш.
- Не знаю, чи потрафлю, — несміло відповів пан.
- Знаю, що так, як тепер еси, не потрафиш. Не маєш розвиненого того змислу, що робить здібним бачити таку появу. Але скажи, чи хочеш, щоб я тобі в тім напрямі отворив очі?
- Хочу, — крикнув радісно пан.
- Не тішся тим! Хто більше бачить, той більше чує, а хто більше чує, той більше терпить. Упереджаю тебе, отже, що справа зовсім неприємна і не цілком безпечна.
- Задумався пан, нарешті відповів:
- Дві бувають підстави людського щастя — розум і маєток. Коли сей новий змисл не ослабить у мені ані одного, ані другого, то що ж злого може мені статися?
- Не тільки не ослабить, але зміцнить, заострить іще. Тож хочеш, щоб я отворив тобі очі любові і співчуття?
- Хочу.
- Ну, то ходи зі мною.
- Куди?
- До хати твого підданого, того мужика, котрого ти нині киями велів навчати, що нема біди.
- Добре, піду за тобою, — сказав пан, хоча чув, як якась холодна дрож пробігала йому по тілі.

V

Дрімає в сумерку вбога мужицька хата. Сумовито миготить з маленьких вікон жовтаве світло каганця. На твердій, брудній постелі лежить пожовклий кістяк, стонучий, з розпаленими від гарячки очима, — се жінка му-

жикова. На печі, обвинений в брудні лахмани, стогне д
гий кістяк, — се дитина, що ось-ось догорає. А на лаві
вікном, без жадної постелі, тільки кулак під голову п
ложивши, лежить господар і також стогне з болю
одержаних княх. В хатчині пусто, чорно, чути відраз
вий сопух нужди і занедбання, гнилих і виплюваних л
ких, передучора вареної і запліснілої капусти і разово
квасного хліба.

Плачливо скрипнули двері, ясніше якось зробилося
хатині; ввійшов пан в товаристві незнайомого парубка.
Ніхто не чув їх і не відізався до них.

— Поглянь на те мешканне і представ собі, що т
цілий вік мусять жити і вмирати люди, брати твої,
сказав парубок.

— Що ж, годі всім жити в палацах, хтось і в хатчи
мусить, — відповів пан.

— Але представ собі, яке то мусить бути те житте!
сказав молодець.

— Таке, на яке заслугують, — відповів пан.

— Поглянь на отсю невісту, на її висохле, як скіп
тіло.

— Знаю її віддавна. Була пиячкою і неробою, тепе
умирає на сухоти — річ зовсім природна.

— Поглянь на оцього вітця, на його тверді, спрацьс
вані руки, на його лице, сей живий образ терпіння і глу
хого супокою.

— Те, те, те, худобина і нічого більше. Таку худоб
завсіди треба держати на ланцюзі і під батогом, бо інак
ше буде кидатися і гризти людей.

— Але подумай: яка ж то страшна доля засуджу
одних на те, щоб були худобою, щоб їх держано під ба
тогом і на ланцюгах, а других на те, щоб жили в палацах
і філософували про свободу і ублагородненне?

— Що ж в тім дивного? На гною цвіт виростає. Щоб
цвіт зацвів, мусить мати під собою підстїлку, що, сама
гниючи, достарчає цвітам життєвих соків.

— Але яка ж цїль тих цвітїв? Пощо ж їх? Для чого
та підстїлка мусить гнити для їх поживи?

— Розвій думок і ідеалів — се найвища мета люд
ськості, се цвіт її існування.

— Але пощо ж тих думок, коли для їх розвою дев'ять
десятих людськості має бути гнилою підстїлкою? Яка
вартість тої думки? Для кого вона має служити?

— Для себе самої. Думка сама для себе мета, в ній самій лежить її вартість.

— Дитиняча забавка,— гірко промовив молодий чоловік,— пересипування піску з одної купки на другу. Але ні, коли ти розумний чоловік, то мусиш сам не вірити в те, що ти сказав. Не людськість існує для плекання думки, але плекає думку для себе, для своєї користі.

— Що ж, нехай і так буде,— сказав пан,— але і в такому разі тільки той може користати з неї, хто думає.

— Хоча з тої, як кажеш, підстілки тягне живучі соки? — відповів молодий чоловік.

— Що ж, коли цвіт для гнилої підстілки зречеться цвісти, то ані сам не зацвіте, ані підстілці не допоможе. Ліпше з нагромаджених скарбів думки користати малому числу думаючих, ніж кинути їх у пропасть забуття для того лише, що більшість із тих скарбів не може користати.

— Не може, кажеш? А пробували ви коли давати їй ту можливість? А для чого так пильно стережете тих скарбів, окружаєте їх таким штучним валом, аби заборонити до них приступу негідним?

— Бо хлопство — то дитя, а думка — то огонь. Дитя з огню не скористає, а хату запалить.

— Але дитя, котрому навіки забороните уживати огню, може вирости на чоловіка дикого, на двоногого звіра і нічого більше.

— Що ж я на се пораджу? — сказав пан, здвигаючи раменами.— Чи на те лише ти завів мене до сеї вонючої нори, щоб мені сказати отсе? Не думай, що ти сказав мені щось нове. І особливо не думай, що тим отвориш мені очі любові і співчуття.

— Цілком нічого подібного не думаю,— відповів молодий чоловік.— Я тільки силувався домацатися в тобі живої душі — і не міг. Я зважив тебе на вазі і переконався, що ти занадто легкий. А до тої хати ввійшов ти лише на те, щоб із неї не вийти більше. Вона має бути для тебе школою, найвищим університетом. Тут маєш побратати остатню, найвищу науку людськості, якої не дали тобі заграничні університети.

Пан усміхнувся на ті слова з погордою. Але молодий чоловік наблизився до простертого на лаві хлопа, взяв його за груди і підніс легко, як пірце. Потому, все ще сонного, поставив побіч пана і сказав:

— Придивись йому добре!

— Обридлива худоба, — здригнувся пан.

— Знай же, що від сеї хвилі ти будеш ним, вид і стан його візьмеш на себе, а він на твоїм місці засяде.

І, сказавши ті слова, молодий чоловік п'ястуком, як величезним молотом, ударив пана в груди. Йойкнув пан у страшеннім болю і впав горілиць без тями. В тій хвилі погас каганець, що стояв на припічку, і в хаті зробилося зовсім темно і тихо, як у гробі.

VI

Вже починало дніти, коли пан пробудився зі свого тяжкого зомління. Сутінь стояла довкола. Отуманений, він лежав іще і помалу почав пригадувати. Темні спомини якихось страшних снів миготіли в його душі. Підвів голову, щоб оглянутися довкола, та нічого не міг побачити, крім тісної сірої квадратної шпари над своєю головою — маленького віконця хлопської хати. Опустив голову і вдарився о тверду, холодну землю. І нараз почув холод у цілім тілі і біль, утому і непевність, помішану зі страхом, як чоловік, що будиться з летаргії — в темнім і тіснім гробі.

Втім, якийсь голос перервав гробову тишину, голос страшний, хоча ледво чутний; тихий, остатній стогін конаючого в тяжких болях, стогін, у яким ще раз проблиснуло ціле життя, повне терпіння, болів і глухої розпуки.

— Грицю! Грицю! — кликав сей голос остатнім зусиллям перегнаних і виплюваних легких.

Якась невиясненна сила попхнула пана. В одній секунді зірвався з твердої своєї постелі, щоб бігти на сей поклик. Як шалений, оглядався довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати. Перед собою бачив велику глиняну піч з розваленими челюстями і надбитим глиняним горшком, бачив брудні, глиною помазані стіни і малі віконця, бачив дерев'яну полицю з мисками. Все те бачив при слабім блиску сходового сонця, що продирався крізь мутні шиби, але все те видавалося йому сном, страшним, гарячковим привидом. Правою рукою захопив себе за ліву руку, щоб переконатися, чи то сон, чи ява, — але нараз задрожав, діткнувшись власного тіла. Йому видалося, що діткнувся чогось чужого. Рука була груба, зчорніла від гною і ціпа, поре-

пана, повна шрамів і бородавок. Підніс її до світла — страх страшений! Підніс другу — друга ще гірша. Поглянув на себе — на нім була нужденна хлопська полотнянка, а під нею груба, зрібна сорочка, перев'язана ликом замість пояса.

Знов голос, страшніший від першого. Зразу ніби початок якоїсь глибокої і болючої щикавки, а потому кашель, сухий, довгий, невтишимий, що рвав груди і запирав дух, стискав серце слухача залізними кліщами.

Грім, котрий ударив о десять кроків від нього, не був би його так перестрашив, як той страшний кашель, що розливався цілим каскадом проразливих голосів, переходив у свист, у глибоке харкотанне, переставав і наново повертав, і здавалося, що кінця не буде мати. Під вражінням тих тонів пан стояв насеред хати як остовпілий, не важучися навіть звернути очей у той бік, відки виходили вони.

Врешті кашель утих. І звільна, ніби пертий якоюсь непоборною силою, пан обернув очі в той бік. Ціле його ество тремтіло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще ніколи в своїм життю не бачив. Та коли його погляд упав на пожовклий, дряхлий в передсмертних судорогах кістяк невісти, напівголий, відкритий з брудної плахти, із спраглими устами і палаючими від гарячки очима, у нього вернула пам'ять. Згадав усе: де він, і хто його тут завів, і пощо? Згадав, що бачив сесю невісту вчора, пригадав навіть свої дикі, немилосердні слова: «Була пиячка і нероба, а тепер умирає на сухоти», — але всі ті згадки, хоч ясні, виразні й логічно з собою пов'язані, видалися йому чимось так далеким, так давнім, що зір його душі, ніби через величезний темний яр, заледво сягав до них, на тамтой бік. Між тим, що було вчора, і тим, що є нині, лежала велика, неперебута, холодом зіваюча пропасть. Що було на її дні — він не бачив і не пробував навіть відгадати; здавалося, що хтось навіки заборонив йому заглядати на дно тої пропасті. А прецінь в нутрі своїм він чув, що він той сам, що був учора, що має той сам засіб відомостей і поглядів. Лише в серці своїм чув зміну. Здавалося, що там нараз хтось розпанахав якусь заслону, поза якою зразу відкрився цілий новий світ, якого він досі ще не бачив. Якесь дивне, всепроникливе світло поплило з того нового світа і наповнило цілу його істоту. Не було се світло тихе, погідне, що визиває

усміх радості або мрії чутливої туги, але якесь палке, дошкульне світло, що болюче тремтіло по нервах, болюче шарпало ціле його ество, попихало до стражденного походу по якійсь тяжкій, тернистій дорозі.

І власне в тім сердечнім ясновидженню було те страшне, що він побачив тепер в лиці, в очах, в постаті конаючого кістяка невісти, а чого не бачив учора. Ціле її життя, ціле пасмо терпінь, унижень і недостатків, що зложилися на те, щоб із гарної, веселої, живої дівчини зробити те, що тут лежало, стогнало і вилося в болю перед ним на нужденній берлозі,— все те ясно в одній хвилі стануло перед очима його душі. Він знав її віддавна, від дитинства. Отець його взяв її з села до двора, щоб няньчила його сина. Її кругле, рум'яне, усміхнене лице з чорними, як терен, очима — се перша виразна згадка з його дитинячого віку. Довгі, тужливі пісні, що вона співала тихим, але звучним голосом, колисали його до сну, уносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну світла, зелені і запаху. До неї било його дитяче серце першим, щирим прив'язанням, бо матері своєї він цілком не знав і не пам'ятав — умерла в тиждень по його народженню.

І нараз якийсь нечутний вихор перелетів могучими крилами понад його вітцівською палатою. Ганна посумніла і почала украдкой плакати по кутах. Хоча очевидно старалася, щоб панич не бачив її сліз, та панич бачив їх часто. Чував якісь живі розмови вітця з Ганною, по котрих вона виходила з покою з червоним від сліз лицем. Врешті, зачудувався немало, коли Ганна щезла з палати. Тихцем видано її за муж за пастуха Гриця і виправлено до села, з часом погнано й на панщину. Панич мав тоді вже вісім літ і не потребував няньки. Цікавий був, що сталося з Ганною, але не смів питати про се вітця. Тільки услужний Олекса, новий двірський пастух, розповів йому все так докладно і з такими смішними додатками, що панич посміявся немало і забув про Ганну.

Швидко по весіллю вона захорувала і вродила сінка. Коли прийшла до здоров'я, погнали її враз із мужем на панський лан. Положила дитину до кобелі і пішла. Кладла її разом з кобелею в борозду і обставляла довкола снопами, аби лежала в тіні. Жиючи вісім літ у дворі, відвикла від тяжкої праці; жала кепсько, поволі і мучилася при тім дуже. Польовий, котрий віддавна мав її на оці,

тепер, коли була жінкою другого, дуже часто захочував її до праці ударами канчука; жала, поливаючи сльозами колоссе. Польовий не пускав її до дитини, яка плакала в кобілці дорозпуку і рвала своїм голосом її материнське серце. Муж її не любив, дитину її ненавидів і, коли прийшла зморена і освягла, докучав їй тим, чому не була винна, або бив її за леда слово. Так плили її літа, ті молоді літа, котрі в життю чоловіка звичайно бувають райським огородом серед нужденних піль і пустарів.

За два роки почорніла, висохла, збридла так, що годі було пізнати її. Погасли живі іскорки в її очах, сміх утік із уст. Почала напиватися. Такою бачив її не раз панич, коли вернув зі шкіл на вакації. На панщині співала розпусні пісні, сміялася, відбираючи удари канчуками, а відбирала їх немало, хоч польовий уже без гніву і завзяття підганяв її, чи то махнувши на неї рукою, чи то з іншої якоїсь причини, про котру йшли голосні бесіди в селі і в дворі.

Бачив також панич її дитину, тоту нещасну, опущену і занедбану дитину. Лазила довкола хати, брудна, замурзана, в одній сорочині, обливаний щодень борщем і посипуваній порохом, лазила, то плачучи жалібно з голоду, то знову муркотячи щось собі і співаючи під носом та з подивом і страхом витріщаючи свої великі, гарні сині оченята на кожного прохожого. Яким глибоким болем проймає тепер ще панське серце сама згадка про ті очі, такі подібні до його власних! Живо, з убійчим упором стає перед ним думка: «Адже ж се був мій брат! Де він тепер? Що з ним сталося?»

— А, знаю! — відповів сам собі на те питання з тою самою поражаючою ясністю. — Там він на печі лежить, я бачив його вчора! Знаю, знаю, — додав, згадуючи його історію. Коли дійшов до десяти літ, узято його до двора за підпасича. Пас телята, потому корови в лісі, а коли раз погубив худобу і вернув з одним лише батогом до двора, кóпнув його розгніваний завідатель у груди чоботом так, що відразу почав плювати кров'ю, а потому казав його ще висікти канчуками. Не встав від того дня, — отець і мати понесли його з плачем на ношах до хати. То було перед двома роками.

І пан в одну мить скочив на припічок і поглянув у темний кут на великій глиняній печі. Під брудними шматками лежав там другий кістяк посеред убійчо смердючо-

го повітря. Лице подовгасте, висохле, віддавна не мите, лише очі, великі, сині, майже зовсім уже вигаслі, недвижно поглядали на стелю. Ані голосу, ані стогнання не було чути, лише рідкий, тяжкий віддих підносив груди. Ноги були вже холодні. Очевидна річ, що остатня іскра життя ледво вже тліла в тім до решти виссанім тілі.

— То твій брат! — крикнуло щось внутрі у пана так голосно, що він перелякався того свого власного, внутрішнього голосу.

І, відчуваючи серцем усе те, що ті люди перетерпіли в своїм життю, відчуваючи як близький, як коли би вони були частиною його самого, він почув, як холодний піт краплями виступав на його чолі. Тільки тепер він пізнав, що єсть біда, пізнав, що вона таке. Не сам біль тілесний, не гризота сумління, не знеохота, безнадійність і розпука, але все разом — ті рухи хробака, настоптаного ногою, те ламанне і нидінне живої людини під важкими колесами суспільної несправедливості.

— Боже мій! Досить, досить того виду! — зойкнув пан з глибини душі і кинувся до конаючої невісти, яка знов почала кашляти.

VII

Довга тінь закрила віконце; дерев'яним костуром застукано о шибу.

— Гей, Грицьку, ти ще дома? — кликав знадвору голос отамана.

— Дома, — відповів пан.

— Збирай же ся на панське, сіно возити!

— Не можу, — відповів пан. — Жінка моя конає, дитина вмирає.

— Покидай їх, нема часу! — крикнув отаман.

— Як же ж покидати близьких смерти?

— До сто чортів, — крикнув отаман, — нехай і без тебе здихають, а ти йди! Пам'ятай, що як другий раз тут прийду, щоб я тебе вже не застав!

Отаман пішов, а пан стояв коло вмираючої, як оголомшений, дивуючися сам собі, в який спосіб він назвав її своєю жінкою, для чого відізвався на поклик «Грицьку», для чого не дав отаманові пізнати себе яко пан. Стояв так довгу хвилю, подав води хорій, поправив лахмани

на хлопцю, що вже ледво дихав, хотів ще щось робити, сам не знаючи, що має робити, коли втім скригнули двері і ввійшов отаман.

— Ти ще тут? — крикнув він замість поздоровлення.

— Але ж... Але ж... — простогнав пан, чуючи, що дрожить перед своїм власним слугою.

— Я тобі казав, лайдаку: йди! — крикнув отаман і щопили вдарив його костуром по плечах, потому вхопив за юлоссе і поволік від постелі до сіней. Пан ішов, як неживий, ані не думав супротивлятися.

— Бери шапку та вили! — крикнув отаман і, вдаривши його в карк так, що йому аж свічки в очах засвітилися, попхнув його вперед себе.

— Грицю! Грицю! — почувся з нутра хати протяжний, жалібний голос.

— Марш, нехай здихає стерво! — крикнув отаман.

Похиливши голову, як віл під обух, з вилами і граблями на плечах пан вийшов на вулицю.

Вулиця була пуста. Сонце вже високо підійшло. Очевидно, всі вже пішли на панське — він був остатній. Почав бігти, гнаний якимось глухим, звірячим страхом і прокльонами отамана, а в душі його ненастанно лунав страшний кашель і крик конаючої: «Грицю! Грицю!»

На луці вже кипіла робота, шелестіли вила, обертаючи сіно, ішли розмови, жарти, чулися навіть співанки. Завідатель ходив по луці, розставлені гайдуки з канчуками пильнували працюючих і підганяли лінєвих.

— Га, прецінь і сей кум іде! — крикнув завідатель, побачивши пана. — Вітайте, куме! Ви, певно, ще не по сніданню! Гей, хлопці, дайте-но йому сніданне, як належиться!

В одній хвилі гайдуки кинулися на пана і повалили його на землю. Один сів йому на голову, другий на ногах, а два почали молотити канчуками. Завідатель сміявся і похвалив їх зручність.

— Ну, а тепер, покріпившись, марш до роботи! — сказав весело завідатель. Пан мовчки взявся до праці. Не думав ні про що, добував останків сил, щоби зрівнятися з іншими, але не міг.

— Е, як бачу, куме, ви нині не в гуморі! — крикнув над ним пан завідатель і скропив його канчуком. — Скорше, скорше!

Спотілий, змучений, ледво живий, грабав пан сіно, нічого не мовлячи, нічого не думаючи, як машина. Одно

лише слово повторяв, те саме, що ще вчора здавалося йому підлою брехнею, а нині набрало для нього так величезного значення:

— Біда! Біда! Біда!

А коли, врешті, в хвилі найвищого змучення, пан думав, що тут упаде без духа посеред луки і не встане більше, коли вже руки, ноги і груди рішуче відмовляли служби, завідатель крикнув нараз:

— Досить, ідіть їсти!

Самі випали з рук панових граблі, самі опустилися руки, він усів на тім місці, де стояв, і не говорив нічого, лише віддихав і шептав:

— Боже, чи ще не досить?

Кілька селян зблизилися до нього, розпитуючи про жінку і дитину. Пан мовчав, хмарний. Зрозуміли його і, киваючи головами, шепотіли:

— Со духи праведними упокой їх, господи!

Якась милосердна душа ввіткнула йому в руку кусник чорного разового хліба, печеного з помішаних останків муки житньої, ячмінної, вівсяної і стоколоси. Пан був голодний, то й, не надумуючися, почав гризти той твердий хліб. І разом з хлібом якийсь огірченне, обезсиленне й роздражненне опанувало його. Досі він неясно якось представляв собі своє положення і вірив, що все те або страшний сон, або лише хвилива проба долі, кара за його твердий упір, і що леда хвиля якимось чудом усе зміниться і він верне на своє давнє місце. Але, коли попоїв хлопського хліба, що каменем заляг у його жолудку, та віра почала розпливатися в нівищо, і він почав розуміти, що те, що сталося вчора, вже не відстанеться ніколи... «А до тої хати ввійшов ти на те, щоб більше не вийти з неї», пригадалися йому слова дивного молодця, і він похилив голову, як засуджений злочинець, і сидів у німім остовпінню.

Не жаль йому було за минувшиною, та проте теперішність боліла його ненастанно, тягом, як болить хробачливий зуб. Нараз здригнувся і напружив слух. Тут же за ним на копиці сіна сидів завідатель, зайнятий живою розмовою з завідателем сусіднього маєтку, який перед хвилиною приїхав на коні. Говорили по-німецьки, очевидно не боячися, щоб їх хтось підслухав, і знаючи, що жаден мужик по-німецьки не розуміє.

— Коли ж купуете те село? — питав чужий завідатель місцевого.

— Перед новим роком тяжко буде.
— Ов, а то чому? Прецінь здавалося мені, що капіталу вам не забракне.
— В тім-то й клопіт, що нестає ще двох тисяч до залати з контракту.
— Через літо і осінь, певно, заощадите таку суму.
— А, розуміється. Урожаї маємо гарні, сіно також гарне. Можна буде продати сто кірців пшениці для себе, у, і сіна півстиртки можна буде на моє нове господарство відставити. Я вже з власителем умовився.
— Ну, то для чого ж хочете зволікати до нового року?
— Бо то, бачите, в тім сільці нема ліса з будівляним деревом, а тут узимі зачнуть рубати, то можна буде яких двісті сосен для себе відложити. Прецінь знаєте, як там усі будинки занедбані.
— А так, бажаю вам поводження. Дай боже щасливо дійти до цілі! А що ж пан?
— А що ж би? Знаєте, як то кажуть: добре дуріти, коли приступає. Виріс в достатках і розкошах і, хоч про господарство не має поняття, уважає себе бог знає яким господарем, бо все йому ведеться. Цікавиць я, як то йому буде вестися без мене. З великої розкоші забажав нарешті побачити біду і вчора мало що весь дім не перевернув догори ногами, найстарших слуг зі служби понаганяв.
— За що?
— Від кого лише почув слово «біда», зараз жадав, щоб йому показав тоту біду.
— Ха, ха, ха!
— А коли ні — марш зі служби! Ледво нині його упросили, щоб змилосердився над людьми.
— То диво!
— Дурний він, дурний, думає, що як дотепер було йому добре, так і навіки буде. Гей, пізнає він ще біду, аж йому вухами налетіть. Ну, а як же з вашими ощадностями? — запитав місцевий завідател чужого.
— О, мені ще далеко до цілі, — відповів замісцевий. — У мене пан — бита bestія, але проте чоловік до тисячки готовими, крім пенсії, щороку якось назбирає.
Дальше пан не міг слухати розмови тих чесних людей. Майже не тямлячи, що робить, устав, узяв залізні вили і, супокійно зблизившись, з цілої сили всадив їх у груди свого завідателя. Той упав без духа, лише ногами затріпав. Чужий завідател відскочив і наробив гвалту.

Прискочили гайдуки, зв'язали злочинця, а бачучи, що завідатель не жие, зложили його на ноші і казали мужикам нести до двора, а за трупом вели зв'язаного убійцю.

VIII

«До тяжкої школи віддав еси мене, боже! Впровадив ти мене до тої вищої школи біди і двері затріснув за мною! Чи думав я ще вчора, коли легким кроком виходив з рідного двора, що нині поверну до нього з путами на руках, збитий, в погорді, порівняний з найнижчими і супроти них навіть унижений, бо злочинець. І як же скоро та школа наповнила тіло мое терпінням, а душу розпукою!»

Так думав пан, поступаючи серед гайдуків на подвір'є свого двора. На ганку сидів новий пан,— він знав, хто то був у його власній шкірі, але уста мав замкнені. Побачивши незвичайний похід, вийшов напротив нього. Поглянув супокійно, з виразом жалю, на трупа і на винуватого, довго вдивлявся в нього своїми лагідними очима, врешті запитав:

— За що ти вбив мого завідателя?

Пан чув, що в слові «мого» в його голосі тремтіла непевність, і догадався, що й у нового пана, помимо зміненого обличчя, пасмо свідомості свого «я» не перервалося, лиш уста так само були замкнені, як і у нього. І відповів:

— Убив, бо так було треба.

— Що ж він провинив?

— Над нижчими кат, перед вищими брехач, дбав тільки про себе самого.

— Але що ж він тобі зробив?

— Мені? Казав мене бити за спізнення і...

— І що?

Пан мовчав, не міг розповісти розмови з сусіднім завідателем.

Тимчасом покликано сторожів закону, які ще відучора пробували в дворі, бо скатовані вчора преступники не могли йти, а підводи годі було дістати. Ті взяли нового злочинця в свої руки.

— За що ти забив завідателя?

— Бо так було треба.

Більше не могли від нього нічого допитатися.

— Чекай, зараз ти нам більше виспіваєш! — сказали зачали переводити з ним слідство по-своєму. Але, хоч кров бризкала з перев'язаних батоном пальців, хоч розталеною шиною пообсмалювано йому литки, а намоченими в солі шнурами посічено до крові його плечі,— нічого більше, крім тих слів, не видобуто від нього. Аж над раном по відбутих муках зложено пов'язаних в'язнів на драбинястий віз і повезено до міста. Коли від'їздили з села, загуділи дзвони з сільської дзвіниці на знак, що зараз відбудеться похорон. Час був робучий, отже, піп казав зрана винести на кладовище трупи жінки і сина Грицькового, щоб їх покропити і поховати, поки роса зійде з сіна. При гомоні дзвонів, котрих ніколи не мав уже почути, скатований злочинець заривав перший раз тяжко і болюче. Чув, що серце його тає, що тіло його зламане, що все скінчилося для нього на світі, і не бажав уже нічого більше, як лише спочити побіч своєї няньки і свого братчика.

ІХ

Півроку минуло від того дня, коли через улиці головного міста на гору за містом тягнула величезна юрба народу. Посеред узброєних посіпаків їхав віз, а на ньому, прикований, сидів чоловік, блідий, змучений і перед часом зів'ялий. То був убійця завідателя, засуджений на смерть, котрого власне везли до місця, де чекала на нього шибениця.

Він, очевидно, віддавна знав, що його чекає, і не показував тривоги. Здавалося навіть, що бажав смерті; інші знов казали, що то — проста худобина з тупим чуттям і що той супокій — то глупота і ніщо більше.

Побіч провинника стояв піп і говорив йому довго і переконуюче до серця, говорив про скруху, про покуту за гріхи в життю і про справедливість божу, сполучену з безграничним милосердем. Та винуватець, чи то з глупоти, чи з закаменілості не слухав чи не розумів тих наук.

— Дивіть, ані разу не перехреститься! — кричали за ним старі богомолки.— Йди, йди, безбожнику! Чортові запродав ти душу, швидко дістанешся в його пазури.

— Такого порядного, чесного і приємного чоловіка замордував, і то зовсім без причини, і ані крихти жалю! — говорили інші.

— Знаєте, коли би був показав жаль, то, може, би ли йому владодили кару.

— Е, а я завжди кажу, що тут, особливо тут, не можна мати найменшої владоди. Раз хлопів понести, то б знає, на що він відважиться.

Пан слухав тої розмови, але серце його було спокійне, не обурювалося і не бунтувалося. Він розумів, що люди не знають, що говорять, і жалував їх.

Нараз почув, що хтось доторкнувся його плеча. Обернувшись і побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлоської хати. Лице юнака було ясне, промішете. Він сказав:

— Ну, що ж? Перебув еси школу?

— І дожджу до кінця,— додав пан.

— Проба твоя скінчилася. Може, хочеш вернути назад до життя, до свого двора?

— Кинений під колеса суспільної машини, розстрошений і роздавлений, мав би я жити дальше? Ні, не хочу. Бажаю кінця.

— Ну, то до побачення!

Але пан сидів, потонувши в думках, і не чув тих остатніх слів. Надія на життя, на давніше життя, так давно вже щезла з-перед його очей, що в першій хвилі при словах юнака він навіть не міг повірити в її існування, в її можливість. Але зараз у слідуєчій хвилі віджили ще давні спомини, з понурої темряви виблисла не знищена любов до життя, і він мимохіть витягнув руки в сторону юнака і крикнув:

— Ах, ні!.. Прости мені!.. Хочу жити! Хочу вернути до того, чим був. Хочу любити, терпіти і боротися!..

Але юнака вже не було при нім, а слова його, незрозумілі і дивні, викликали тільки нові прокляття серед старих богомолок.

— Чорта кличе, щоб його спас... Хоче жити, розбешака!..

— Се ж божевільний! — мовили інші. — І таких людей вішають, замість віддати їх до шпиталю!

— Вовка, чи здорового, чи скаженого, однаково треба вбивати. А в оцьому разі особливо треба дати відстрашливий приклад іншим.

І звільна, як різнобарвиста ріка, посувався величезний похід вулицями, чимраз більше наближаючися до страшного кінця.

ЧУМА

I

Пріор єзуїтського монастиря в Тернополі, вернувши і спільної монастирської їдальні, злегка позиваючи, ладився прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та гаряченький, то зняв чоботи і реверенду; коли втім хтось застукав до дверей його келії. Пріор наморщив чоло, скривився неприємно і мовчав хвилину тільки після другого стуку сказав:

— Прошу ввійти!

З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов член конвенту, патер Гаудентій.

— Чого вам потрібно, *frater*?¹ — остро запитав його пріор.

— Я хотів просити вас, *clarissime*², — зачав патер, зупиняючись край порога, — щоб ви вислухали мене. Я хотів де об чім з вами побесідувати...

— Або що? Сталося щось важного? — різко запитав пріор.

— Ні-ні, — протягнув патер, — щоб так щось особливого... ні, борони господи! Але я хотів попросити вас, щоб ви вислухали деякі мої думки і міркування...

— А так, ваші думки! — з якимсь насмішливим відтінком у голосі сказав пріор. — Але чи не можна б ті думки і міркування відложити до відповіднішого часу?

— Розуміється, розуміється, що можна! — поспішно

¹ [Брате].

² [Найясніший].

згодився патер.— Тільки ж даруйте, *clarissime*, я думаю, що, власне, тепер час найвідповідніший: шкільної науки нема, а, крім того, ще вам прийдеться швидко висилати звичайний щомісячний рапорт нашому преосвященному вітцю провінціалові.

— Рапорт! — майже аж скрикнув пріор і цілковито прочунався з тої полудрімоти, в котру почала було закладувати його неголосна і одностайна мова патерова, супроводі бренькоту великих мух на шибках ократового вікна келії та цвіркоту воробців посеред гілляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна.— Рапорт! — повторив він ще раз і спідлоба позирнув на патера.— А вам яке діло до рапорту?

— Сохрани господи! — поквапно звинявся патер Гаудентій.— Я дуже добре знаю, *clarissime*, що рапорт ваше діло, і власне для того осмілююсь трудити вас своєю просьбою, щоб ви могли виложити мої думки й міркування і подати їх у своєму рапорті вітцю провінціалові розуміється, коли вони покажуться вам того гідним і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з патера Гаудентія свого пильного погляду, не слухав уже його підлесливої, трохи вбодавої і одностайної бесіди. Нова думка раптово шибнула в нього і заняла всю його увагу. Він знав, що кождий патер має право секретно звертатися до провінціала з «рефератами», тобто з доносами на іншу братію, а в тім числі й на самого нього, пріора. Але донедавна так якось склалися діла в монастирі, що тернопільський конвент жив як одна сім'я і ніхто із-за взаїмних доносів не мав ніяких клопотів. Аж в сьому році справа нагло змінилася на гірше. Ні з того ні з сього двох патерів перенесли з Тернополя до якогось гірського монастиря в Тіролі, що вважався місцем карної висилки, а замість них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розв'язався з усякими виговорами, реколекціями і іншими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільський конвент. Пріор і всі патери в голову заходили, хто се там їм прислуговується. Підозрівали раз того, раз іншого з-поміж себе, тим більше, що всі чули себе винуватими в не одній поблажливості, в не одному занедбанню монастирської дисципліни.

Патера Гаудентія якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті «пакості»: раз для того, що від його при-

ду до Тернополя минуло вже більше як чотири роки, а рші роки його пробутку між тернопільськими єзуїтами часне були такі сумирні і щасливі; а по-друге, патер Гаудентій мав серед решти братії славу Якіма-просторіки або навіть якогось дурнуватога. Слава та, очевидно, дуже нелюба була патерові; але проте він завсіди піддержував її різними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до нього головню із-за преславнога «місіонерського походу сам на сам» до Люблінської губернії для католицької пропаганди серед тамошніх уніатів. Похід той скінчився не дуже-то геройською втекою патера з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Іона, пробув усього три дні і відки вернувся без пам'яті від переполоху і удару, одержаного поночі карабіною з могутньої руки пограничного об'їздчика. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про сей свій подвиг, а оповіданне його за кожним разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Гаудентій, немов і не запримічаючи того вражіння, кривився і кулився при тім, як півтора нещастя, і, запалюючись оповіданнем, то блід, то тремтів, то хлипав, що, очевидно, це до більшого сміху побуджувало його слухачів. А при тім патер виглядав таким простодушним, одвертим і нелюбним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А все-таки, з якогось неясного підшепту, власне ся думка проблиснула в голові пріора в тій хвилі, коли патер опісав про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все, що знав про минувшину патера Гаудентія. Він був сином бідного мазурського хлопа. В р. 1847 тарнівський єпископ Войтарович узяв його до себе на вихованне. По смерті єпископа він учився у єзуїтів у Кракові, кінчив науки у Римі, де й став монахом і приступив до закону «імені Ісусового». Не знав пріор, яку славу здобув собі Гаудентій в Римі; знав лиш те тільки, що по кількох літах сам генерал єзуїтського закону Беккс вислав його на місію до Люблінської губернії, де патер здобув таке блискуче «посрамленіє». Аж тепер, розміркувавши всі ті обставини, пріор в одній хвилі прийшов до переконання, що, знаючи надзвичайну важність «позиції» католицизму в Люблінській губернії і загалом у Росії, римські верховоди мусили прещінь добре розміркувати, кому повіряють таке діло, як місія, значить, і в молодім патері мусили добачити якусь

запоруку її корисного поведження. А з того виходило, патер Гаудентій не мусив бути таким дурником і про рікою, якого видавав досі із себе. Коли ж воно так пріорові відразу все вияснялося, і патер Гауден може й сам сього не догадуючись, в одній хвилі вир його очач. Ціле поступування того придуркуватого пат відразу набирало зовсім іншого значення, виростало розміру дуже хитро придуманої і зручно переведеної, сто езуїтської інтриги. При тім же пріор віддавна і догадувався, що в Римі невдоволені заходами і роботою тернопільського конвенту, що від нього, як від крайньої твердині на сході, ждуть чогось більшого; без відома чував він, що наближається якась переміна. І, вдивлячись пильно спідлоба в патера Гаудентія, він небезосновно догадувався, що се іменно й є віщун або навіть цілий сторожа того нового напрямку в діяльності закону, мусив змести його, як змів відісланих до Тіролю братів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилині прокинулися в пріоровій голові, лице його приняло якийсь заклопотаний вид, і він, помовчавши хвилину, так як поспішно і уривчасто сказав:

— Еге, ось воно як! Думки і міркування... Що діло не погане! Розуміється, розуміється, розміркуємо, спішемо... Сідайте, *reverendissime*¹, сідайте, коли ласо, ось тут! Я весь на ваші услуги.

Тонкий іронічний усміх пробіг по лицю патера Гаудентія, коли він, низесенько кланяючись, засів на просте дерев'яному кріслі за столом, при котрім з другого боку засів пріор.

— Ну, *reverendissime*, — сказав пріор, коли вони обидва засіли один насупротив другого, — про що таке ви хочете виложити мені свої думки?

— Одна тільки у мене дума, *clarissime*, всім нам спільна: добро і зріст нашої святої католицької церкви, — відповів патер Гаудентій. — Вам, *clarissime*, очевидно краще, ніж мені, відоме положення нашої церкви в тих північних краях, а особливо положення нашого конвенту тут, на самім східнім аванпості католицизму, перед слав'янським, що так скажу, лицем грізного противника — православ'я.

«Ага, видно, видно, що я не помилився! — подумав пріор»

¹ [Всечесніший].

пріор.— Се він, віщун реформи, підсланий до нас на шпигуна. Се він автор доносів! Ну, добре; тепер бодай я знаю, з ким маю діло».

І, звертаючись до патера, немов зачудований, сказав:

— Але ж, даруйте, *reverendissime*, я, признатись вам, не зовсім ясно розумію, до чого се ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам се,— покvapно відмовив патер,— покiрно прошу вислухати мене. Я хотів тільки застерегтись перед вами, що я ані на хвилиночку не позволив собі ніколи сумніватися про вашу глибоку мудрість, докладне знання і вірне зрозуміння оточуючих нас обставин. І коли я власним почином позволив собі позбирати деякі відомости, що дотикають теперішнього положення, і виснувати з них деякі виводи, так се зовсім не з недовір'я до вашого проводу, але радше тільки з гарячої дбайливости про наше спільне святе діло.

Зачудування пріора перейшло в нетерпеливість. Він почував якесь обридженне і ненависть до того приниженого лицеміра і донощика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той в сьому разі поступає зовсім в дусі правил езуїтського закону. Та тільки ж сим разом річ доторкалась до пріора особисто, і для того чоловік в нім узяв верх над езуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить його таємний ворог і шпигун, він зважився говорити з ним попросту, без звичайного фарисейства. «Поки що я ще тут старший,— думав він,— і мушу дати йому се почути; а там нехай буде, що буде!»

— Знаєте, *reverendissime*,— промовив він якимсь різким і згiрдним тоном,— говоріть зі мною попросту й одверто. Я в Римі не бував, дипломатії ніколи не вчився і завсіди думав, що за нею криється порядна порція нещирості. А при тім же я міркую, що ми свої люди, так і говорімо ж без непотрібної крутанини.

Патер Гаудентій знов усміхнувся іронічно, немов почував вдоволення із-за того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора і заставив його так одверто висказати свою нехiть до нього.

— Що ж, воля ваша, *clarissime*,— сказав він усе тим самим переборщено-смиреним голосом.— Моя душа чиста від казки нещирості, особливо перед лицем мого наставника, которий повинен бути для мене першим по бозі.

— До річі, *reverendissime*, до річі! — перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка,— говорив далі патер Гаудентій з незрушним супокоем.— Відомо вам, *clarissime*, до якої мети, до якого завдання намагає в сьому краю нац святий закон. Заповідне слово, виголошене святійшим папою Урбаном, «*Orientem esse convertendum*»¹, містити в собі всю нашу програму. Дорога до її виповнення все і всюди повинна бути предметом нашої ненастанної і як найпильнішої дбайливості.

— А тимчасом вам здається, що ми не досить уваги звертаємо на се наше завдання? — відповів пріор з неукритим невдоволенням.

— Сохрани господи, *clarissime*, сохрани господи! Ніколи я сього не думав! А надто, хто такий ті «ми»? Адже ж і я сам — часть їх, значить... Ні, ні, не до сього я веду свою річ. А ось послухайте! Не тайна то, мабуть, для вас (при сих словах в голосі його знов прозвучав іронічний відтінок), що в східній часті сього краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть річі, а ось в чім: народ той належить нібито до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, тобто православної, церкви. Ся... ся двоїстість релігійної свідомості поміж двома ворожими таборами — як вам здається, *clarissime*, чи не мусить вона будити деяких сумнівів і побоювань?

— Он що! — майже аж скрикнув пріор. — Ви вважаєте положення уніатської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге, *clarissime*, — твердо відповів патер Гаудентій. — Не досить на тім, я міркую, що власне існування сього двоїстого, нейтрального ґрунту тут, на границі, і є одною з найважніших перешкод до розширення нашого впливу на той бік пограничної черти.

— Гм... думка се, будь-що-будь, цікава, — холодно і напівзгїрдно процїдив крізь зуби пріор, — і я дуже рад би знати ваші докази, знати ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, щодо того, *clarissime*, я готовісінький! — весело скрикнув патер. — Візьміть хоч би їх священників! Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими

¹ [Схід має бути навернений (на католицьку віру)].

священиками, коли живуть з жінками? Там, де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

— Все се правда; але все се старі річі і певно ще й перед вами не раз були розмірковувані,— гризько замітив пріор.— Що ж, коли не наша сила се змінити. Діло се ухвалене і затвержене синодами та апостольським престолом.

— Про се ще ми поговоримо,— з незрушимою певністю відповів патер.— Але ось вам ще друга обставина. Чи ж не видається вам безглуздим і нерелігійним таке вихованне молодого покоління священиків, яке ведеться у тих грекокатоликів? Що ж то за священик вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посвяченим на ерея, має прийняти найвище церковне таїнство, а сьогодні, замість у скупленню духа приготувитись до того святого акту, їздить по празниках, витинає «козачка» та «коломийки», завертає голови попадянкам і ні про що більш не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбутися довгів, нароблених у семінарії?

Патер, очевидячки, почав запалюватись, уносячись за течією власних думок. Бесіда його, зразу млява і підсолоджена, робилась живою і пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, се діло непідходяще,— сказав він,— та тільки й сього, здається, ми не в силі переробити.

— Тільки слів Христових і догматів святої католицької церкви ніхто не в силі змінити,— з запалом промовив патер.— Все інше — людські установи, заведені в часи і для часових потреб. Змінюються обставини, то змінюються й потреби, а на їх місце настають нові; от тому-то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, *clarissime*, згадали про давніші булли і синоди, котрими унормовано положення уніатської церкви. Не забувайте, що все се було дві чи три сотки літ тому назад, коли тут існувала могутча католицька держава — Польща, коли православ'я було в упадку, а католицька церква без ущербу для своєї могутності і поваги могла робити уступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінилися! Тепер усякий попуск з боку католицизму приятелі й вороги його готові вважати доказом

його справжньої слабості. Тепер, *clarissime*, коли ми справді стали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, ськими чи такими способами сильних!

Пріор слухав сеї огнистої бесіди, широко витріщивши очі. Такого запалу, такого широкого погляду на діло він не ждав у простого патера. Не лишалось ніякого сумніву, що оце перед ним сидів агент доволі великого розміру.

— Ну, нехай би взяти, що все се так, — згодився він, — що все се можна змінити. А все-таки цікаво б знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для сього досить тільки добре знати, як стоїть діло в теперішньому часі, а спосіб нашого поступування визначиться сам собою. Треба твердо переконати себе в тім, що положення тої так званої унії зовсім хитке, що в нинішню пору вона — рости́на без коріння: від православія відстала, а до католицтва не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглузлого від того домагання якоїсь автономії, якоїсь народної церкви з боку уніатів! Адже ж католицька церква тим тільки й міцна, що одноцільна і зцентралізована, що все держиться тої засади: хто не зо мною, той против мене. Автономія, нейтральність в часі боротьби — се ж те саме, що зрада. Ось чому ми поперед усього повинні викоренити всі ті автономічні забаганки, утвердити католицизм *sans phrase*¹, тоді тільки будемо мати в руках могутчу підойму для дальшої боротьби зі сходом.

Патер Гаудентій зупинився, щоб перевести дух. Чоло його покрилося краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидів мовчки, з виразом задуми на повному, блискучому лиці. Вкінці він сказав:

— Що ж, *reverendissime*, думки ваші дуже цікаві, і я, розуміється, подбаю про те, щоб довести їх до відома тх, кому се належить знати. Мені здається навіть, що сам народ зовсім не буде супротивний такому починанню. Я знаю досить добре уніатську людність сього города і бачу, що вона дуже радо ходить до костьолів на латинську службу божу. Бував я не раз і на католицьких відпустах у Милятині, Кохавині, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніатського народу сходяться на ті празники. От-

---

¹ [Без застережень].

се й наводить мене на думку, що сам тутешній народ прихильється до латинського обряду, може, більше, ніж до грецького, і не буде супротивлятися таким реформам, які ви, запевне, собі намітили.

— Факти, *clarissime*, котрі ви навели, дуже цінні і цікаві самі собою, — відповів патер, — та тільки, жаль сказати, се тільки один бік медалі. Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії і Милятині; я вам покличусь на уніатські відпусти в Гошові і Зарваниці, куди щороку сходиться майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, тут, очевидно, не в обряді головна сила, а в тім, що народ любить ходити на відпусти, не дуже дбаючи про те, куди й на які. Але я вам покажу ще один факт. До православного Почаєва, хоч він і за границею, вандрують щороку тисячі оцих уніатів, а тимчасом католицькі відпусти патерів домініканів у поблизькім Підкамені, по сей бік границі, якраз напроти Почаєва, ані руш не можуть дійти до такої слави. Ось вам факт, над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, *reverendissime*, як же ж се вияснити? — запитав зачудований пріор.

— Ось се то й важко, що вияснити сього факту майже зовсім не можна без допущення такої думки, що унія не тільки сама собою дволична, не тільки не повинна бути толерована в нинішню пору з поглядів політичних, але показала зовсім непригідною для релігійного виховання народних мас, насаджуючи в них рівнодушність до самих основних релігійних правд, двоєвірство або навіть цілковитий брак усякого релігійного переконання.

— Ну, се вже пересолено! — почав було сперечатися пріор.

— Ні, *clarissime*, — перервав йому патер Гаудентій, забуваючи про всяке пошанованне для чина свого начальника. — Попереду вислухайте мене, а тоді вже судіть! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здоганяю стсе неподалік села Товстохлопів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки бог провадить? — питаю їх.

— Та з прощі, — відповів мені чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди ходили на прощу? — питаю дальше.

— Та в Почаїв.

— В Почаїв? Ну, і як же вам там сподобалось?

— Та як же би, добре, — простодушно відповів чоловік.

— Добре? Бійтеся бога! — не міг здержатись я, щоб не скрикнути. — Що ж там такого доброго? Хіба ж ви не знаєте, що там шизматицька відправа?

— Та бог його знає, — відповів чоловік, чухаючись в потилицю, — чи шизматицька, чи не шизматицька. Не наша річ проте судити. Нам досить знати, що й там бога хвалять. Та й ще одно знаємо, — додав і окинув мене якимсь насмішливим поглядом, — що там за сповідь менше беруть, ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві топлять.

Розповівши се все, патер Гаудентій для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з отвореним до половини ротом і витріщеними очима, немов пришиблений перестрахом і обуренням.

— Як же на ваш погляд, *clarissime*, — запитав він, перериваючи мовчанку, — чи се не блискучий доказ цілковитого упадку релігійного почуття серед маси уніатського народу? Адже ж можна б подумати, що тих людей досі не доторкнулось світло Христової віри!

— Так, се правда, — сумовито потвердив пріор. — Сього факту не можна так полишити. А не знаєте ви, відки се були ті люди?

— Із Товстохлоп. Я зараз же про се розвідався.

— А хто там у них священиком?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось-бо я досі не чував такого прізвища.

— І не дивота, бо се справді допотопний піп. Старий-престарий, і оце вже тридцять літ нікудісінько не виїздить зі свого села. Дивогляд, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у нього і познайомився з ним.

— Ну, добре, про се ми побалакаємо пізніше, — перервав йому пріор. — А тепер скажіть, до яких властиво заключин дійшли ви і які раjali б средства для виповнення ваших намірів?

— Я осмілююсь подати до одобрення вищих властей ось які ради. Поперед усього впливати на простий народ по селах і місточках, викорінювати поміж ним заразу двоєвірства і систематично виховувати в нім релігійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і місточках, а особливо поздовж границі, систематично процесії і місії з якнайбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письмених по містах і по селах впливати при помочі відповідних до того наших видань, як се з таким поводженнем практикується вже нами в західній частині Галичини.

— Цілковито згоджуюсь з вами, *reverendissime*, — сказав пріор і стиснув руку ненависного патера. — Все се розумно придумано, і мені здається, що ваші ради повинні найти повне одобренне властей.

— *Non mihi, clarissime*, — смирно відповів патер, — *sed ad majorem gloriam nominis Jesu*¹. Що ж до торкається до уніатського духовенства, то треба нам розділити його на дві категорії. Є між ними хитрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею тягнуть до православія і під видом «очищення обряду» силкуються підігнати унію під православні форми, віддаляючи її чимраз далі від святої римської церкви. Таких треба вважати нашими лютими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненастанний надзір і, скоро тільки вони подадуть який найменший повід, компромітувати їх перед властями і їх власною паствою. Друга категорія — се допотопники, убогі духом і добродушно наївні. Сих, розуміється, більшість, і їх треба привертати ласкою, піддобрювати їх всякими спокійними способами і звільна перероблювати на наші знаряди... Рівночасно з тим треба обернути головну увагу на добір ерархії з-поміж сторонників нашого напрямку і на вихованне молодезі в нашім дусі, а особливо треба пильнувати, щоб молоде покоління попів висвячувалось не інакше, як в безженстві. При всім тим само собою розуміється, що уніатам мусить бути остро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Києва.

Пріор, справді, аж увесь прояснився і розрадувався, — таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патером Гаудентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Вельямін Рутський, Шептицький, Рилло і другі об'єдинителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що об'єдиняли вершки, не сягаючи до коріння, вдоволяючись формою, а не перероблюючи

¹ [Не мені, найясніший, але для більшої слави імені Ісуса].

духа мас, — все се являлось тепер таким легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди Єзуїт і поляк рівночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі літа привик служити законові, то все таки зі своїх молодих літ заховав і патріотичну іскру в формі неясних мрій про велику, могучу і строго католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці, само собою впаде в подолу католицизмові і Польщі. І, не можучи вдержати своєї радості, він притьмом кинувся обнімати патера Гаудентія.

— Ах, *reverendissime!* Вислухавши ваш план, я, старий, і то помолодшав! — скрикнув він. — Ні, се справді дуже, дуже уваги гідні замисли, і будьте певні, що я все свого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А втім, здається, і ви самі маєте особисто деяку переписку з властями?..

Питання се закинене було так невинно, злегка, впливало так просто з тих відносин, які між ними витворилися перед хвилиною, що патер Гаудентій, упоєний своїм торжеством і тим великим вражінням, яке визвала у пріора його краснорічлива промова, в першій хвилині не здобувся на брехню.

— Ну, так, — сказав він, — іноді, з обов'язку мого мені доводиться...

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всміхаючись і стискаючи патера за руку він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що се ви інколи, розуміється, зі свого обов'язку, та пишете доноси на нашу братію! Що ж, *reverendissime*, се похвально, навіть уставили наші се наказують. О, ні, не глядіть на мене з таким замішанням! Я нічого сінько! Противно, навіть дуже мені се радує. Ви такий здібний і досвідний чоловік і неохобно мусите піти дуже високо, а се прецінь у нас одинокий спосіб! Ваші замисли і плани я постараюсь докладно передати, куди слід, а вже й ви зробіть ласку і не забувайте мене в своїх молитвах і в своїх... хе, хе, хе... рапортах!

І за цим словом, чемненько кланяючись і гуторячи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пантелику патера Гаудентія на коридор, а сам перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії.

Минув якраз місяць після сеї розмови. І знов патер Гаудентій у пріоровій келії, з покірливим і приниженим видом, сидить насупротив отця пріора, готов слухати, пощо той велів покликати його.

Невесело жилось патерові в конвенті сей місяць. Правда, ніхто не обізвався до нього ні з одним докором, ніхто й одним словом не виявив йому ані ворогування, ні обурення, але попри те давніша його сміховальська роль відразу обірвалася, всі відвернулися від нього, а ті, що вперед так любили слухати його оповідань і жартів, тепер або минали його мовчки, або перекидувались з ним самими короткими словами. У кожного з братії при стрічі з ним поневолі якось простягалось лице, зішнурувались уста і обличчя приймали пісний та набожний вираз. Весь сей місяць був для патера Гаудентія як одно ненастанне *silentium*¹, котре ставалось ще тим дошкульніше, бо пріор ані на крок не випускав його з монастирських мурів, не посилав його, як бувало, на служби ні в міські, ні в заміщеві церкви.

Патер непохитно зносив сю загальну неприхильність до нього братії, але все-таки видко було, що вона дуже живо допікала йому і що він уважав її великою для себе оскорбою. Адже ж він не робив нічогосінько противзаконного! Адже ж хто знає, може, й кождий із братії преспокійно робив те саме! А отже ж вони приязненько розмовляють один з одним, гуляючи вкупі по монастирським саду, сміються, жартують, плещуть один одного по плечах, рвуть разом спілі вишні, а тільки його одного обминають, як заповіреного.

— Все се інтрига того сибарита, того дрантивного пріора, — аж скреготав з лютості зубами патер, ходячи там і назад по своїй самотній келії. — Але пожди лишень ти, — кричав він і грозив кулаками до стіни, — прийде ще й мій час! Порахуємось ми з тобою!

От тим-то й не диво, що вся злість, уся ненависть патера Гаудентія громадилась над головою пріора і що кожда стріча з тим його «першим по бозі наставником» була для нього дуже важка, тим важкіша, що до ненависті і

¹ [Мовчанка].

злости мимоволі якось домішувалось глибоке почуття всти-
ду і пониженої людської гідності.

Пріор розумів усе те дуже добре, але розумів також, що, раз відкритий як шпигун, патер Гаудентій стався супроти нього зовсім безсильним, і для того всякими способами старався продовжити і заострити муки безталанного патера. І так в спільній їдальні він казав йому сідати насупротив себе; було се гонорове місце, де сідав звичайно той з братії, хто в цілім конвенті вважався першою особою після пріора. Але пріор не удостоював Гаудентія ні одного слова, розмовляв з тими, що сиділи поруч нього, не перестаючи тимчасом проверчувати його своїм проникливим, добродушно-насмішливим поглядом. Патер Гаудентій весь аж горів на своїм почеснім місці під тими поглядами пріора,—він почув відразу, що пріор захотів посадити його на прилюдне позорище, і весь час сидів мовчки, згорбившись, з похиленим лицем, силкуючись нікого не бачити і нічого не чути. Він нізачо не був би осмілювався заговорити до свого сусіда, бо майже напевно знав, що той прикинеться, мовби не чув нічого, і відвернеться, а довкола стола піде тихе, з'їдливе, гадюче шушуканне. І от, дякуючи тій невинній хитрості благочестивого пріора, спільні обіди сталися для патера Гаудентія ненастанною тортурою; ложка страви не йшла йому в рот, кожний шматок хліба кусав він так, як би їв своє власне тіло, а з обіду вертав весь спітнілий, задиханий, розбитий. За той місяць він міцно похудів, очі запали в голову, і уста ще дужче витягнулися та поблідли.

Але ось сталася якась незвичайна річ: пріор велів покликати Гаудентія до себе до келії. Ніщо й казати, що патер ішов туди не дуже-то в побожнім настрою духа. Пріор зустрів його своїм звичайним, жартовливо-насмішливим поглядом і, не даючи йому сказати ані одного слова, повів свою річ:

— Аякже, аякже, *reverendissime*, як я вам казав!.. Сідайте, сідайте, будьте ласкаві, ось тут... Іменно, як я вам казав, так і сталось. Ось вам письмо від отця провінціала, і дуже, навіть дуже милостиве для вас! Розуміється, се й не дивота; ви цілковито заслужили собі на таке довір'я начальства!

Говорячи се, пріор розгорнув лист провінціала і положив його перед собою на столі. Патер Гаудентій простягнув руку, щоб узяти лист.

— Ні, даруйте, *reverendissime*, — сміючись сказав пріор і накрив лист своєю широкою, м'ясистою долонею, — лист сей не до вас адресований, а поки що ще до мене. Я тільки маю вам переповісти його зміст, а іменно те, що ваші вказівки прийняті ласкаво і вам-таки наказано поручити виконання першого їх пункту, то значить устроювання місій і казань, де і як се вам видасться потрібним. Розуміється, що всі ми зобов'язані допомагати вам у цьому ділі, але в планах вищої власті лежить, щоб діло се спочатку велось нишком, незапримітно, зовсім так, як ви вмієте, — не переминув уколоти Гаудентія пріор.

— Воля начальства — воля божа, — скромно і покірливо промовив патер, — і я готов хоч зараз же прийнятись за діло.

— Оце-то й гарно! — сказав пріор. — Але в такому разі скажіть, який ваш план і яку ми повинні оказати вам підмогу?

— Я хотів би устроїти першу місію в тих самих Товстохлопах, про котрі я уперед мав нагоду згадати в розмові з вами.

— Еге, пригадую, пригадую! — potwierдив пріор. — Ви назвали навіть тамошнього священника, — якесь таке прізвище...

— Чимчикевич, — відповів патер.

— Еге ж, еге, Чимчикевич. Що се за проява така?

— Дуже цікава проява, — відповів патер, — і власне сея проява заставляє мене від Товстохлоп розпочати свою місіонерську діяльність. Подумайте лишень: дідуган вісімдесятилітній, дивачисько, освіти майже ніякої, стотнісінський хлоп поміж хлопами, про догмати віри ніякісінського розуміння, — одним словом, проява допотопна. І при тім предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина. Так що, з одного боку, місіонерська діяльність у Товстохлопах дуже потрібна, а з другого боку, тут, власне, найлекше її розпочати, бо ж Чимчикевич менше, ніж усякий інший, має здібності до ставлення якогось опору.

— Ну, і гарно! Боже вам помагай! Але для чого ви думаєте, що місіонерська діяльність у Товстохлопах більше потрібна, ніж деінде?

— Але ж подумайте, *clarissime*, що сей допотопний чоловік жие там п'ятдесят літ, і які ж то науки подає він своєму стаду! Поміркуйте, що проповіді говорить він усього два або три рази до року; та й які проповіді! По-

просту чудасія та й годі! Сусідні попи переказували мені їх дословно, бо проповіді ті стали між ними «притчею во язицях». «Дітоньки, сьогодні Ісус Христос народився в Вифлеємі, містечку жидівським, у стайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісаром податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От що. Благословеніє господне на всіх ва-а-ас!..» Або ось другий образець: «Дітоньки мої, сьогодні Христос воскрес із мертвих, а завтра у нас храмовий празник. Пам'ятайте собі, щоби ніхто з вас завтра не був п'яний, ані бриверій ніяких не робив. Боже вас сохрани! Чужі люди посягаються, що би то за честь була для громади, а?.. А тота громадська толока — час би вам уже зійтися і порадитися, що з нею робити... Чую, що там жид до вас підсусіджується, арендувати хоче, чи що.. Ге, старшина? Пам'ятайте собі, що як тільки мені впустите жида до села, то я й бачити вас більше не хочу! Ані чути про вас не хочу, не те що! Рцем всі от всея душі, от всего помишленія нашег рцем!..»

Пріор реготався невдержимо.

— Ну, замучили ви мене, *reverendissime!* Ха, ха, ха Перестаньте, ради бога! Та хіба ж се можливе?

— Цілковита правда, *clarissime.* Але нащо вам більше, досить тільки поглянути на його житте-бутте, щоб переконатися, що по нім і не такого ще можна надіятися. Живе він в бідній хлопській хатчині, старій і перекривленій; живе сам, як палець, тільки з старою служницею Феською, глухою на одно ухо, і з старезним слугою Прокопом, сліпим на одне око. Громада побудувала було колись Чимчикевичеві з власного почину гарну резиденцію при головній вулиці, насупроти церкви; але він спершу нізащо не хотів перебиратися до нової домівки; а коли, нарешті, його таки присилювали, прожив у ній несповна дві неділі, ходячи по широких покоях, як сам не свій, і все жалуючись, що йому там заобширно, мов серед степу. А нарешті взяв і поночі перебрався назад до свого «зимівника», а в новій, обширній резиденції, як в стодолі, зложив хліб. І виставив собі скандал в селі і в цілім окрузі, коли з усіх вікон нової резиденції виднілись самі вистобурчені снопи. І нізащо в світі не мож було спонукати старого діда, щоб знов перебрався туди жити. Прийшлося громаді, щоб запобігти загальному посміховищу, одно тільки зробити: чим скорше вимолотити попівський хліб, зложений у новій ре-

зиденції, і відтак повернути ту резиденцію на громадську радницю, читальню і шпихлір, а попа лишити в його старому гнізді.

— Ну, та й лепського ж ви собі вибрали противника, *reverendissime!* — сказав пріор, шовковою хусточкою втираючи сльози, що котились по його лиці зо сміху, але все-таки не без їдкої насмішки в голосі. — З таким противником боротьба мусить бути легка і побіда певна.

— Що ж, *clarissime!* — покірно відказав патер. — Коли жито поспіє, колоссе починає хилитися під серп.

— Гарно, гарно, з богом і на жниво! А коли ж думаєте вибратись?

— Думаю, що взагалі ніпощо гаяти час. В найближчу неділю можу сказати першу проповідь у Товстохлопах.

— Гарно. Сьогодні у нас понеділок. Сьогодні ще я напишу до того вашого Чимчикевича, щоб приготував усе, що потрібно для місії, а в суботу по службі божій ви й рушите в дорогу.

— Як ваша воля, *clarissime!* — відповів патер.

Оба вони встали з місць. Пріор провів патера до дверей, а на його низькі поклони відповів своїм звичайним добродушно-насмішливим усміхом.

III

В суботу по ранній службі божій патер Гаудентій сів на приготовану для нього монастирську бричку і весело покопотів за місто. Днина була чудово гарна. По полях, куди оком кинеш, блищали серпи, бренькотіли коси, розлягалися співи, сміх і переклики робучого люду. Літня полева робота кипіла під палким сонячним промінням.

Після душного монастирського повітря патер Гаудентій подвійно любувався і розкошував тим широким, вольним простором, тим свіжим запахущим вітерцем, що потягав від далеких соснових лісів Брідщини, тою величавою, хоч і одностайною подільською картиною.

Дорога до Товстохлоп була хоч і добра, але зовсім не близька. Була вже пообідня пора, коли легка на ресорах бричка, злегка торохтячи по твердій глинистій дорозі, в'їжджала в тісне подвір'є товстохлопської резиденції.

— А, *reverendissime!* — закричав з-під якоїсь повітки отець Чимчикевич, здалека побачивши патера Гаудентія, як сей вилізав з брички. — Попелом, попелом ноги

посипати таким рідким гостям! що за бурі, що за тучі загнали вас у наші сторони, га?

Патер Гаудентій нічого не відповів, лиш, усміхаючись солодко, з широко розпростертими раменами підійшов до старого і сердечно обняв його.

— Просимо, просимо ближче! Не погордуйте нашим домом! — припрошував Чимчикевич, нипаючи довокколо езуїта. — Прокопе, гей, Прокопе, — обернувся він до своєї слуги і товариша, — а приладь там вівса і сіна їх конятам та поможи порозпрягати!

— А може, вони зараз поїдуть, прошу егомостя? — лїниво буркнув Прокїп, вороже поглядаючи своїм одним оком на непрошеного гостя.

— Ну, ну, поїхати вони поїдуть, — добродушно сміючись, відповів Чимчикевич. — На парафію до нас не приїхали, то певно. Але й не зараз поїдуть, Прокопе, не зараз. Так швидко ми їх не пустимо. Гей, Фесько, а де ти, стара?

— Я тут, егомостинку! А чого вам?

— Приладь-но ти нам, бабусю, деяку закуску. Розумієш?

— Загнати гуску? — запитала глуха бабуся, і Чимчикевич, не маючи охоти кричати голосніше, почав на пальцях в'яснювати їй, чого йому треба.

«Ось правдивий образ цілої сеї церкви, — думав патер Гаудентій, придивляючись і прислухуючись до всього, що діялося докола, — здитинїлий пастир, а стадо його наполовину глухе, а наполовину сліпе».

Але оце о. Чимчикевич, хапаючись та дріботячи ногами, кинувся проводити патера до своєї світлички, що служила йому за одним разом за спальню, їдальню і канцелярію.

— Сідайте, reverendissime! Сідайте! — просив він, присуваючи простий дерев'яний столець, поки езуїт обдивлювався по його домівці. Правду кажучи, не було там що обдивлюватись. Світличка невеличка, чиста і попросту обставлена дерев'яними меблями; дерев'яне ліжко в куті прикрите старосвітським ліжником сільської, але дуже красної роботи, збоку столик, завалений метрикальними книгами в міцній, шкуряній оправі, на котрій, насукїр загальному сільському звичаєві, не було видно ані одної порошинки; в другім куті невеличка за склом шафка з книжками, а на стїні під старосвітським образом св. Миколая висів круглий і великий, як возове колесо, вівсяний вінець.

переплетений гілками червоної калини. Посеред світлиці стояв великий, чотиригранний дубовий стіл, накритий мережаною скатертю, а на ньому в дерев'яній мисці лежали тільки що вирізані золотисто-бурштинові крижки меду і заповнювали всю світлицю сильним медовим запахом.

— От же як знав, що гості будуть, так-таки душа віщувала! — весело мовив Чимчикевич. — Немовби щось тьохнуло мене по обіді: а піди вийми меду! А славний у мене мід, *reverendissime!* Прошу лишень, будьте ласкаві стрібувати!

Патер все ще сидів мов води в рот набравши. Цілковита наївність і добродушність того дідуся троха якось змішали його. Але супротив покуси запахуших медових щільників він не міг остоятись. Присунувши свій столець близьенько до стола, він узяв гарно вирізовану дерев'яну ложечку і, звільна висисаючи медові щільники, розпочав з Чимчикевичем розмову. Розуміється при тім, що Чимчикевич говорив усе по-своєму, по-руськи, а єзуїт якнайдобірнішою польщиною, пильно вистерігаючись, щоб ані разу не осквернити свого язика руським словом.

— Еге ж, панотченьку, — з видом щирого вдоволення розпочав єзуїт, — про се нема що й говорити, славний у вас мід, славний! Недурно про вашу пасіку слава йде по цілім окрузі. Відразу видно, що тямуща рука коло бджіл ходить.

— П'ятдесят літ, *reverendissime*, п'ятдесят літ з бджолами заходжуся, то й як же мені не знати їх натури і звичаїв?

— П'ятдесят літ! — скрикнув патер, немовби Чимчикевич сказав йому бог зна яку дивовижну новину. — Он воно як! Так ви вже п'ятдесят літ священиком?

— Е, ні, попом я вже п'ятдесят і п'ять літ, — попросту відповів о. Чимчикевич. — Адже ж постійте! Святився я тоді, як Наполеона били — під Ватерлоо чи де там! То кілько тому буде? Здається, в 1815 було? А? Славний час був, *reverendissime*. Не дай боже дожити другого такого!

— Так ви гадаєте?

— Авжеж, що не як. Ну, а потім п'ять літ кидали мною по адміністраціях. Назнався я біди — крий господи! І горів, і тонув, і мерз, і мок, як то кажуть. І жінка покійниця в нужді померла; а жінка, *reverendissime*, у нашого брата перша і остатня. І тут я, на сьому місці, п'ятдесят літ дер-

жуся. Як те боже дерево, де його бог посадив, там і росте, доки його свята воля. Слава йому і поклін! Чи як ви думаєте, reverendissime, га?

— Та й село у вас славне, нема що й казати,— провадив далі езуїт, немовби розвиваючи далі свою попередню думку.— Проїжджаєш.— аж очі радуються. Поля оброблені, сади, огороди, хати нові, худобинка сита і гладка, всюди видно достаток і благодать божу...

— Що ж, reverendissime, працюємо, як можемо. «В поті чола твого сніси хліб твій», чи як там у письмі сказано, га? І про других не забуваємо.

— Чував, панотченьку, чував,— підхопив езуїт.— Пан староста вашою громадою нахвалитися не може. «Чи податки сплатити, вони, — каже, — перші, чи порядки громадські, дороги, мости,— все у них як бог приказав. А коли треба складки якої, допомогти там чи погорільцям, чи тим, що повині їх зруйнувала, чи бідним,— Товстохлопи чисто по-панськи дають».

— По-людськи, reverendissime, по-людськи, не по-панськи! Пани на такі речі не дуже-то щедрі. А ми так, як Христос учив: що царське—то цареві, а що боже—богу. Чи так я говорю, а?

— Так-то, так, — процідив патер, крихітку похиливши голову набік.— Про те, що людське, а що царське, я з вами не буду перечитись. Тут ваші Товстохлопи можуть бути приміром для всякої другої громади; і певно, що не за чийм приводом, як за вашим. Се кождий мусить признати. Але що доторкається божого, духовного...

Патер не договорив, немов онимаючись порушувати таке делікатне питання. Але Чимчикевич, очевидячки, і не підозрівав тут нічого делікатного і без околесини запитав:

— Що ж, маєте мені з того погляду дещо закинути? Говоріть, говоріть, я радо вислухаю.

— Н-ну, закинути! — живо, немов обрушившись, підхопив патер. — Яке право мав би я закидати вам що-небудь? Сохрани господи! Я тільки так... тее... от, приміром, хоть би й те! Окружний шкільний інспектор надивуватися не може. «Що се за диво, — каже, — таке село багате, порядне, дбайливе, а отсе вже п'ять літ мучуся, прошу, напоминаю і ніяким світом не можу добитися, щоб школу у себе завело».

— От що! — живо скрикнув о. Чимчикевич.— Так се

інспектор вам жалувався! А може, й прислав вас сюди на те, щоб ви уговорювали нас школу завести?..

— Ні, ні, панотче, де там! Я до такої служби зовсім непідхожий!

— Так я й думав, — успокоївшись, сказав о. Чимчикевич. — А пан інспектор, не кажучи йому лихого слова, дурень та й годі. Раз йому сказали, що, доки він у нас інспектором, доти школи не заложимо, то чого б йому ще морочити? Я сам, бачиться, доволі ясно сказав се йому.

— Так йому й сказали? Ну, се цікаве діло!

— Ні, *reverendissime*, зовсім нецікаве. Не сподобався пан інспектор нашим людям, і не хочуть мати його за начальника над своєю школою. А чому не хочуть, се їх діло. «Розвідували ми, — кажуть, — по сусідських селах, які він там порядки заводить, як з учителями поводитьсь і як їм з дітьми велить поводитись, і бачимо, що ми б у себе такого не стерпіли. То ліпше нехай у нас не буде ніякої школи, ніж маємо раз у раз дертися з інспектором та кари приймати бог зна за що!»

Патер Гаудентій аж руками розвів.

— Ну, признаюся вам, се зовсім не рація. Прості хлопські викрути! Ще чого нестало, щоб кожний урядник старався подобатись своїм підданам! Сього таки забагато! Ну, а що ж ви на те, панотче? Невже мовчали? Думаю, що ваш обов'язок був вияснити їм, що таке вимаганне, вибачайте, і дурне, і безпідставне. Адже ж таким робом, через свою примху, вони позбавляють освіти ціле підрастаюче покоління!

— Що ж, *reverendissime*, з рукою на серці я не міг їм того сказати.

— Не могли? А то чому?

— Раз тому, що їх правда, бо інспектор для людей, а не люди для нього. А по-друге — нікого се не позбавило освіти, бо в нашій селі весь народ освічений, всі діти вміють читати і писати далеко краще, ніж по сусідніх селах, де є школи.

— Всі діти вміють читати й писати! — з правдивим перестрахом скрикнув патер. — А школи в селі нема? Як же се сталося?

— Проста річ. Кожний батько й мати самі вчать своїх дітей.

— А вони ж відки вміють?

— Я їх навчив. Від тридцяти літ у мене така установа, що неписьменному парубкові і неписьменній дівці з сього села шлюбу не дам.

Патер Гаудентій широко витріщеними очима дивився на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище. А заморське чудовище й собі ж поглипувало гупо-наївно на патера, немов не розуміючи, чого тут дивуватися.

Помовчавши таким робом кілька хвилин, о. Чимчикевич висунув із-під стола низенький стільчик, вніс із сіней кіш, повний-верховатий капустиного листя, і сів на стільчику. В тій же хвилині, немов на даний знак, із підхилених дверей сусідньої кімнатки рванулись до світлиці цілі десятки кріликів і в радісних підскоках кинулись до свого господаря. Струя якогось неприємного, звірячого запаху ввірвалась разом з ними в світлицю, але о. Чимчикевич не заперимічав сього. Крілики вкрили дідуся, мов купа пушистого, різномастого моху. Одні повискакували йому на коліна, інші на плечі, на голову, на руки, а прочі кинулись до коша і почали хрупати свіже листе, махаючи своїми довгими вушками і витріщивши десятки круглих оченят на незнайомого гостя.

— А тпрррус!—ласкаво скрикнув о. Чимчикевич, отрясаючись із м'якопушистих своїх улюблеників і викидаючи їм листе на долівку. Крілики всі разом позіскакували з його плечей і колін і кинулись хрупати, але деякі зупинились перед своїм господарем, поставали на задніх лапках і дивились йому просто в очі, немов благи, щоб не прогонював їх від себе.

— От бачите, *reverendissime*, — всміхаючись, перервав мовчанку, о. Чимчикевич, — твар безсловесна, як кажуть, а також дечому може навчитися і привичок набратися. Треба тільки, щоб чоловік доложив старунку до всього, що робить, — щоб душу свою вложив у діло: тоді й діло буде з душею, — живе. Он як! А хто душі своєї в діло не вложить, той і не найде її; чи як ви думаєте, га?

Не знати, чи запах кріликів, чи се раз у раз повторюване питання, чи, може, розбуркане в душі патера підозрінне, що Чимчикевич не такий дурний, як видається, чи, наконєць, се все разом довело патера до якогось нервового роздражнення. Він став чогось непокоїтися і поклав собі скоріше покінчити сю розмову та прямо приступити до діла.

— Зовсім з вами згоджуюсь, панотчику,— сказав він цілком іншим, острим і повним докору голосом.— Де священик не додасть своєму стаду духа правдивої набожності, там його й шукати дарма.

О. Чимчикевич при сих словах відразу зірвався з стільця, мов укушений гадюкою.

— Се... се... се... ви як, *reverendissime* ? — запитав він прожачим голосом, неначе всередині у нього щось кипіло клубилося.— Се ви проти мене?

— Проти вас — не проти вас, а взагалі,— виминаючи відповів єзуїт.

— Значить ніби, що я старий дурень,— з бджолами га кролями панькаюсь, а своїх парафіян побожності не навчаю, га?

— Але ж, панотче! Хто вам се каже? — крикнув єзуїт.

— Знаю, *reverendissime*, знаю, хто се каже! І ви тільки що се сказали! Що ж, може, воно й справді так! Може, дійсно я дурень, ні до чого не пригідний! Адже ж двадцять літ уже всякі добрі приятелі пишуть та й пишуть на мене доноси од консисторії, що, мовляв, я неук, непотріб, казань у церкві не говорю і бог зна ще що виробляю. І все се «в добрій думці», як кажуть. Тільки що, певно, ніхто з них і не подумав, як то мені, старому, слухати такі закиди. Адже ж майте милосерде до мене! Бачите, я вже одною ногою в могилі; не нині—то завтра перед богом на рахунок стану! Позвольте ж мені спокійно вмерти! Не загроюйте мені тих кілька остатніх хвиль! Хіба ж я тому винен, що господь десь там забув про мене і не бере мене до себе?

Голос старця урвався від зворушення, і дві грубі сльози покотилися по його зів'ялих, поморщених щоках. Єзуїт сидів мовчки, понуривши очі і силкуючись не глядіти на о. Чимчикевича.

— Знаю я добре,— знов почав трохи спокійніше Чимчикевич,— що тепер пастирям треба більше знати і вміти; але я вже застарий, щоб учитися. От хоч би й ся св. догматика! Ще в семінарії мало я знав її; та й як там нас тоді вчили! А опісля й усе до решти забув. Ну, й яке ж я казанне скажу своїм мужикам? Почну говорити про догми: боюсь, щоб ще ересі якої не наплутати. Ну, тоді б, певно, на мене посипалось тільки жалоб і доносів, що й у десятиох водах не обмився б. Читати з казальниці те, що інші понаписували і понадруковували, признаюсь вам,

і стидно, і очі не служать: і все той клопіт, що й їх я багато не розумію. А говорити так, що на язик наверхнеться, і стидно, і совісно. Я знаю, що бесідник я не мудрий. Заснуть мої парафіяни, їй-богу, заснуть, коли почну їм говорити про те, що не в'яжеться безпосередньо з їх життям. Не маю того дару — говорити плавно і до ладу про такі речі, що не торкаються зблизька до їх життя. Ну, і скажіть тепер, *reverendissime* що мені робити! Дайте пораду! Чи гнівити бога, всеу призиваючи його святе ім'я? Краще мовчати і накликати на себе гнів консисторії.

— Певна річ,— відповів, згоджуючись, патер,— що більший гріх гнівити бога, ніж консисторію. Але чим же ви прогнівите бога, коли всяку неділю будете навчати своїх парафіян святій вірі і християнському життю?

— Тим прогнівлю: під час мого казання всі заснуть, а до того ще я й сам ересів наплету; он що! Вже я себе знаю добре і не пориваюсь на те, чого мені бог не дав. А прикидатися, лукавити душею, вчити людей тому, чого сам не знаю, на те я, *reverendissime*, застарий,— сумління не дозволяє.

— Мій боже! — загомонів патер Гаудентій.— Значить, ваші парафіяни так-таки й живуть без науки святої віри?

— Так-таки й живуть,— відповів о. Чимчикевич, звівши голову на груди.— Правда, правда, читають усі і катехизис напам'ять уміють, але більше нічого й не знають; бо й я сам більше нічого не знаю, а навіть і в катехизисі не все розумію, то й не все можу їм вияснити. Ну, що ж робити, *reverendissime*, коли не розумію? Брався читати книги теологічні... Та куди тобі... Чи то очі у мене слабкі, чи то пам'ять притупилася: ні в зуб не розумію. А тут люди прийдуть часом, питають: що воно се, а як розуміти те? Що ж я їм скажу? Буду брехати, коли сам напевно не знаю? От і говорю їм найчастіше: «Діточки мої! Розумійте, як хочете, а то й зовсім не розумійте: богу се зовсім все одно. Він сам сказав: «Ність ваша розуміти времена і літа». Так і лишіть! Жийте тільки по-божому, а там уже якось воно та буде».

Патер Гаудентій аж вдарив себе по колінах.

— Бійтеся бога, панотче! Невже ви так і говорите їм?

— Аякже! Говорю, як сумління велить.

— Ну, а повага церкви, котрій дана власть навчати і вказувати стежки господні?

— Що ж, *reverendissime*, — майже з сльозами в очах мовив Чимчикевич, — видно, що господь бог не хотів дати мені тої поваги, а коли не дав, то відки ж я візьму, а?

— В таким разі ви повинні покинути се місце, до якого почуваете себе неспосібним. Ваше сумління день і ніч повинно вас мучити за той гріх, що ви займаєте таке важне місце, а не сповняєте прив'язаних до нього обов'язків. Адже ж ви отак доводите свою духовну паству до страшної безодні невіри, варзарства, здичіння! Бо чим є чоловік без віри, як не звіром? Власне сумління повинно вам се сказати!

— Ну, що ж, *reverendissime*, коли мое сумління нічого такого мені не говорить?

— Як то не говорить? Для чого?

— Бо мої парафіяни дуже далекі від невіри, бузувірства, чи як ви се так дивненечко назвали, *reverendissime*, га?.. далеко дальші, ніж парафіяни інших церков, котрі щонеділі по дві години дрімають на проповіді. Я вчу, не проповідую, а так попросту, в розмовах, про домашні, близькі всякому речі. Се я добре знаю, і вони розуміють. «Не кради, не пий, не проклинай, не бий, другому в біді допомагай!..» Чи повірите, *reverendissime*, що за десять літ з нашого села ніхто в криміналі не сидів? Від 30 літ ані одного жида у себе не маємо. Школи не маємо, а зато читальня яка! Правда, смішно воно; але що з того? Кому смішно, той нехай сміється!

— Гарно то все, гарно, — згоджувався патер, — але всього сього ще не досить.

— То правда, що не досить, — живо підхопив о. Чимчикевич, з лукавою усмішкою споглядаючи на езуїта. — А ви, *reverendissime*, проїжджали через наше село? І бачили, яке воно? Немовби один сад, в котрому тут і там порозкидані хати. А до того ще з обох боків обрамоване цілим лісом овочевих дерев! Що? Може, брешу?.. А знаєте, *reverendissime*, як зветься той ліс?.. «Покутний», он як. А чому? Пустопаш там була, коли я прибув сюди; так! Так і звалась «Неужиток». А отсе я на сповіді, замість звичайної покути: п'ять раз «Отче наш», п'ять раз «Богородице», а раз «Вірую», зачав кождому завдавати таку покуту, щоб зразу коло своєї хати, а далі й на тій пустопаші засадив або защепив одно овочеве деревце, а за тяжчий гріх, то й кілька. Ну, через 50 літ і ліс виріс, і все село обсадили, де тільки було яке вільне місце. За овочі з

Покутного селяни касу заложили таку, що з самих процентів усі податки краєві, повітові, громадські і шкільні оплачують; а що роздається бідним та потрібним, се і в коляду не кладу. Як же вам здається, *reverendissime*, чи мила богу така покута, чи ні?

— Не хулить бога, панотче! — остро відгризнувся патер. — Хто може знати, що миле богу, а що ні! Хто постигне глибину путей господніх? Але наскільки мій слабкий розум може судити, то кажу вам сміло: не мила і не може бути мила!

— Не мила? А то чому? — з неукритим зачудуванням запитав о. Чимчикевич.

— А тому, що до покути бог вимагає серця сокрушеного і смиренного; а ви що даєте йому? Далі, бог жадає, щоб чоловік якомога відривався від усього земного, від світової суєти; а ви своєю роботою хіба ж не прив'язуєте їх серця ще більше до сього світа? Ні, отче, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого діла. Противно, бог уже тепер простер над вами свою руку, посилає вам віщунів свого гніву, і горе вам, коли завчасу не покаєтеся і не вернете на шлях правди!

При сих словах патер встав мимоволі і простяг праву руку наперед. Лице його сіяло, очі блищали, на чолі і устах нависала строгість розгніваного судії.

— Віщунів? Яких віщунів? — дрожачи і блідніючи, запитав о. Чимчикевич.

— То-то й горе, що ви не бачите їх! Посилає найстрашнішу духову заразу: духову сліпоту, двоєвірство і байдужність!

— Двоєвірство і байдужність? Як же ви се розумієте?

— Зовсім попросту. Ваша паства не вміє відрізнити доброго від злого, Христа від Беліала, святої католицької віри від схизми. Ваші духовні овечки любісінько ходять за границю на православні служби божі. Хіба ж се нічого?

— А, так от про що ви! — сказав Чимчикевич, відітхнувши свобідніше і з легшим серцем. — Ну, се, здається, не такий ще тяжкий гріх.

— Не тяжкий гріх! — аж закричав патер.

— Думаю, що ні. Адже ж і там одного бога хвалять, ще й так само, як у нас.

— Одного бога! — розізлився патер. — От і турки та-

кож одного бога хвалять. То ви, певно, дозволили би своїм парафіянам і на турецьке богомілле ходити?

— Ну, *reverendissime*, се вже ви задалеко зайшли. Я позволяю їм ходити на латинську службу; тільки що вони самі нерадо йдуть туди, бо нічого там не розуміють. А православна служба така сама, як наша; а тих догматичних гонкостей, що розрізняють нас, ані я сам не второпаю, ані мої мужики.

— Ех, панотче, панотче! — з жалістю промовив патер Гаудентій, киваючи головою. — І ви се говорите! Ви, католицький священник, можете так говорити, а навіть так робити!

— Що ж, *reverendissime*? Як хто вміє, так і піє! Що ж я винен, що говорю і роблю тільки те, що знаю?

— Значить, треба розширювати своє знання або...

— Або що?

— Або розстарати собі когось, хто би допоміг вам.

— А... хто ж мені допоможе? — пренаївно запитав Чимчикевич.

— Ну, се хіба велике діло? От і я сам готов.

— Ви, *reverendissime*? А то як?

— Можу вам зобов'язатися хоч і щонеділі говорити в церкві казання, а не тільки завтра.

— Завтра, як-то? Не тільки завтра? — з зачудуванням питав Чимчикевич.

— Ну, так! Адже ж я того й приїхав! — відповів патер, зі свого боку також зачудований зачудуванням Чимчикевича.

— Чого приїхали?

— Щоб завтра казанне казати в вашій церкві. Адже ж ви вже повідомлені про се?

— Я? Сохрани господи! Я повідомлений?

— Ну, так! Адже ж наш пріор, знаєте, в Тернополі, мав писати вам про се!

— Ваш пріор! Во ім'я отця і сина!.. Але ж я не знаю вашого пріора!

— Як то? Невже він не писав вам? Невже ви не дістали ніякого письма?

— Письмо якесь я на сьому тижні дістав, — відказав Чимчикевич змішаний, — але я не знав, від кого воно і про що писане.

— Як то не знали?

— Та так, що не знав! Бачите, ось воно! Що я наму-

чився, щоб прочитати: і літери, здається, деякі розбираю, а слово хоть би тобі однісіньке! Ніде гріха діти, плюнув я на нього та й сховав. Ось вам воно; погляньте, чи се від вашого пріора?

І о. Чимчикевич подав патерові зім'яте, засмальцьоване письмо пріора. Той поглянув на нього, сам не знаючи, що про се думати, і тільки охнув: письмо було писане по латині, котру Чимчикевич іще перед п'ятдесятьма роками вспів забути всю до нащадку!

— От воно як! — промовив патер, помовчавши хвилинку та встигши за той час проклясти в душі хитрого пріора, що зробив йому такого збитка.— Що ж тепер буде?

— Не знаю, reverendissime.

— Я конче мушу завтра сказати проповідь у вашій церкві. Мені моя власть наказала.

— Що ж,— смирно відказав Чимчикевич,— з богом, reverendissime. Тільки, що мені моя власть скаже?

— Ваша власть? Яка?

— Ну, митрополит, консисторія. Чи, може, ви маєте їх дозвіл?

— Ні. А хіба ж се не від вас залежить?

— Авжеж, що ні. Без вищого дозволу я не можу допустити священика іншого обряду проповідати в моїй церкві.

Патер Гаудентій стояв, мов укопаний. От тобі на! Через таку пусту формальність мала би пропасти його місія! Ах, і завсіди мусять його переслідувати ті дурниці, ті дрібнички життя, на котрі він не звертає уваги і котрі можуть іноді попсувати все діло. Але ні, то не може бути, бодай тепер ні! В якимсь нервовім зворушенню став він ходити по комнаті, придумуючи, що тут робити. Нараз зупинився перед Чимчикевичем.

— Так се ви кажете, що не маєте права допустити мене до проповідання в вашій церкві?

— Ні, reverendissime, не маю.

— Ну, а коло церкви, на цвинтарі можу проповідати?

— Там можете.

— Ну, ось і гарно. Буду проповідати на цвинтарі.

— Добре. Тільки, знаєте, reverendissime, я чоловік старий, слабий; боюсь, щоб не було мені за се якої халепи.

— Від кого?

— А от хоть би від пана старости. Знаєте, на швинтарі, будь-що-будь, публічне місце, а проповідь, будь-що-будь — бесіда. А староста у нас острій, службистий. Набіжить і запитає: «А що се у вас, отче, без дозволу власті на публічному місці якісь зборища збираються, бесіди говоряться?» І що ж я на се скажу?

— Смійтеся з того, панотче!

— Ну, ви собі, *reverendissime*, смійтеся на здоров'є! А по мені мурашки бігають. Пощо мені клопоту на здорову голову? А ліпше знаєте що? У вас коні добрі, бричка легенька, дорога тепер добра: от ви, не в гнів вам кажучи, їдьте до города і добудьте дозвіл від пана старости. А я дуже рало зроблю все, що буде залежати від мене. Потрудіться, *reverendissime*; нехай се буде богу на славу, а для мене, старого, спокійніше.

Патер Гаудентій думав було зразу противитися і переконувати Чимчикевича, що його побоювання даремні; але ледви помітна іронічна нотка в остатніх словах «попа» поразила його, мов грім. Він зміркував відразу, що занадто мало цинив собі того старця і що за тою дитинячою простотою і наївністю у нього криється щось більше глибоке, якесь зовсім незвичайне «собі на умі». Не кажучи ні слова більше, червоний і розсерджений, патер схопив капелюх і вискочив на ганок.

— Запрягати! — крикнув він на все горло, побачивши, що сонце вже почало спускатися, і нагадавши собі, що до города добрі дві милі.

— От проклятий піп! — воркотів він собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку. — Замучив мене зовсім! Здається — ніби глупий, мов пень, а тимчасом він тугий, як лико. Але ж бо і я собі нівроку мудрий, тільки часу збавив даремнісінько! Чорт би його взяв з тим дозволом! Найшов, що видумати! І як то мені упоратися сьогодні?..

— А що, прошу егомостя? Чи я не говорив, що вони скоро поїдуть? — промовив, усміхаючись, Прокіп до Чимчикевича, запираючи ворота по від'їзді гостей.

— Так-то, так, Прокопе, — сумовито сказав о. Чимчикевич, — поїхали то вони, поїхали, але не сьогодні, так завтра вернуться знову.

— А най бог боронить! — крикнув Прокіп. — А чого їм від нас треба, прошу егомостя?

— Чого? — повторив о. Чимчикевич. — Чого, питаєш?

Слухай же, Прокопе! Ти мене давно знаєш. Як ти гадаєш, дбав я про громадян? Учив їх добру? Давав їм добрий приклад? Був я для вас добрим попом?

— Падлюка був би той, хто б інакше говорив! — крикнув Прокіп.— Не попом, а батьком рідним! От чим ви були для нас!

— Ну, не говори так, Прокопе! Знаю я свої хиби. Але того, що мені сказав сей езуїт, я до нинішнього дня не знав і не думав.

— То се езуїт? А що ж він сказав вам?

— Сказав, що мої парафіяни бога не знають, в двох богів вірять, а то тому, що і тут і до Почаєва до церкви ходять, а в Почаєві, мовляв, уже не той бог, що тучечки Чуєш, небоже? І за се, грозив, не мине нас кара божа.

— От що він вам крякав! А крякали би над ним ворони!

— Не клени, Прокопе! І для того, говорив, треба нас усіх просвіщати, навернути на правдиву езуїтську віру; і він се зробить.

— Він? А не діждав би! А як же він нас наvertатиме?

— Буде вам щонеділі казання говорити.

— Тільки всього? Ну, чували ми їх казання! Се ще не великий страх! Нехай собі говорить. Я думав, що, може, зо староства наказ прийде, а староство жандармам накаже. От тоді справді був би клопіт, бо не стільки би на вернули, скільки здерли б. А казання.— н-ну!

І, махнувши рукою, Прокіп побрів на обійсте до свого діла. А о. Чимчикевич довго ще сидів на ганку своєї старої хати, під тінню густо обвитої, розцвілої фасолі, сидів і думав про нежданий візит езуїта, про розмову з ним і його дивний замір.

«Ой, не проста, не випадкова то річ,— думав він.— Не на мене одного гострять зуби ті езуїти; тільки здається, що мене першого хочуть проковтнути. Що ж? Божа воля! Просив я господа, щоб дозволив мені вмерти супокійно, та здається, що за мої гріхи не вислухав мене бог, і прийдеться, мабуть, власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, а може, і свої старі кості в ній зложити. Його свята воля! А люта буде боротьба, страшна! І хто-то в ній перемаже? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброєна просвітою, хитрощами, інтригою, протекціями і всякими мудрими штуками; а що ж ми поставимо насупротив неї? Находить велика пошесть, страш-

на чума, котра може змести нас з лица землі, як вода злизує мул. А як же ж ми охоронимось від неї, де найдемо на неї лік?..»

І о. Чимчикевич узяв старий молитвеник в дерев'яній, полотном обшитій оправі, писаний грубим, хорошим почерком на старім, грубім папері. Се була єдина вартна річ, яку посідав він і цинив вище всього на світі. Старець розвернув книгу і почав поволі, голосно і виразно читати. Молитва успокоїла його; важке вражінне, викликане езуїтом, розвіялося. Якось мимоволі очі Чимчикевича зупинилися на остатніх листах молитвеника, де він сам після старих записок, документів і оповідань старих людей списав більше чим трьохсотлітню літопись села Товстохлоп. Одна сторінка тої літописі звернула на себе його особливу увагу. Перечитавши її, він тихо захихикав. Якась нова думка блиснула в його голові. Він іще раз перечитав ту сторінку і ще раз усміхнувся.

IV

Була неділя. Прехороший літній день. На небі не видно ні однісінької хмарки. Темною густою зеленню вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церков з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершку. Побіч церкви блищав, аж горів, новий мідяний дах на невисокій присадкуватій дзвіниці. З церкви розлягався голосний на ціле село, протяглий спів літургії; у церкві співали всі, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці і дівчата гармонійним хором. Здавалося, що величезна хвиля тих голосів розпирає стіни старої церковці і підносить її на собі вгору. Збоку коло крилоса стояв високий і чорний патер Гаудентій, з якимсь не то набожним, не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчиться служба божа. Багато він натерпівся вчора: пізно вночі приїхав у містечко і якось переночував у лихій жидівській коршмі. Ранком набігався немало, заким розбудив старосту і отримав від нього позволенне промовити на публічнім місці. Та все-таки він поставив на своїм і вернувся на час. Зразу він дуже боявся, щоб о. Чимчикевич не втяв йому штуки і не упорався з службою божою вчасніше, так що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нікого в церкві. Але ні. О. Чимчикевич поступив

собі зовсім лояльно, а по утрені ждав аж годину на його приїзд. Се потрохи помирило патера з Чимчикевичем, хоті дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєння.

Ось о. Чимчикевич дряжачим голосом прочитав евангеліє. Патер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь але ні: панотець править службу божу дальше. Ось і служба божа кінчиться. По причастію патер вийшов з церкви. Недалеко дзвіниці, між двома величезними липами лежала велика чотиригранна, на дві лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Патер станув на нім, — то буде його амвон. Виняв з хустини комжу і натягнув її поверх сутани. Стоячи високо на плиті з полискуючим на сонці, гладко виголеним тіменем, — барет він забув узяти з собою, — здавався він високим, як придорожній стовп, і грізним, мов мара. Сонце доходило вже полудня і пекло немилосердно. В тіні лип цвірінькали воробці. Маса червоних великих блощиць лазила по гробах і наповняла всі отвори і тінисті щілини в дерев'яній загороді. Ані вітрець не подув, щоби відсвіжити повітре. Листе не рухалось зовсім, мов замерло. Патер стояв якраз на такім місці, де за цілий південь не було тіні. На його чолі, щоках і руках почав виступати піт дрібними блискучими краплинами; він нетерпеливо прислухувався співові, котрий потоком виливався з церкви. Вже прочитано благословеніє, коли нараз патер з гніву мало що вголос не закликав — з церкви розляглося: «Радуйся, Николає, великий чудотворче!»

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сьогодні читати акафіст!

Але гнів на ніщо не придався, — треба було ждати кінця акафісту. А о. Чимчикевич немовби навмисно кожде слово виголошував протягло, поволі, мовби догадувався, якої муки зазнає патер Гаудентій! Доброї півгодини тягнувся акафіст; а як вимучився за той час патер на своїм кам'янім амвоні на сонячній скварі, того ні пером описати, ні в казці розказати. Радо був би зліз він з плити і сів у холодку під дзвіницею, коли б не громада дітей і старших дівчат, котрі повиходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно хрестячись і споглядаючи на нього.

При них злізати якось нескладно. Патер разів з двадцять посилав їх до чорта, але се небагато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже перемінилися на ручайки, що тихо спливали долі щоками, по плечах і гру-

. Сорочка була на нім зовсім мокра і прилипала до
і. Кров біла сильно в лице, голова горіла, в ушах шу-
о, в горлі пересохло; патер став на правду побоюва-
ь сонячного удару або якої-небудь нагальної слабості.
Ну, слава богу! Вже скінчився і акафіст! Він зітхнув
бідніше. Але що ж се? В церкві спів затих, щось го-
ють. Може ж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь!
тер іронічно усміхнувся, пригадавши собі оповідання
о його проповіді. «Мабуть, вона не буде довга,— поду-
в він.— А все ж таки шкода, що я не в церкві. Було би
саво послухати!»

Дійсно, варто було почути ту проповідь.

— Дітоньки мої, — промовив о. Чимчикевич, — вичи-
в я отсе в старих паперах, що нині якраз сто літ минає...
е, сто літ, як один день! — як у нашому селі Товстохло-
іх вибухла страшна пошесть. Півсела вимерло за один
ждень. Триста вісімдесят душ без сповіді і причастя свя-
ого. Нехай нас усіх бог боронить від такого, небожата!
як гадаєте, дітоньки мої, чи не годилось би нам як-не-
удь відсвяткувати столітню пам'ятку такого великого не-
астя?

Нарід стояв, хрестився набожно і зітхав із глибини
уші.

— Так слухайте ж, як я про се думаю, дітоньки! —
родовжав о. Чимчикевич.— Відправмо молебн з коліно-
риклененням за ті померші душеньки, а опісля виберіть
обі кільканадцять парубків щодужчих, розумієте? І нехай
они за чергою до самого вечера дзвонять невгаваючи.
Нехай ті голоси ідуть до всевишнього бога і сповістять тих
аших небіжчиків, що ми і по сто літах не забули про них.
Нехай се буде богу на хвалу, щоб він змилувався над на-
и і відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну і ду-
ову. Амінь.

По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки,
ідтак обізувалась тонка сигнатурка у церковній копулі,
за нею загуділи грімкі голоси з дзвіниці. Нарід упав на
оліна, і почалася панахида. Патер глядів здивований, не
розуміючи, в чім діло, не знаючи, чи йому стояти, чи та-
кож упасти на коліна. В кінці її він приклянув на своїй
пліті.

Скінчилася панахида, скінчилася служба божа, но
дзвони як гуділи, так і гудять. Хрестячись, почав нарід ви-
ходити з церкви; дівчата в білих сорочках і різнобарвних

стяжках пестріють, як мак; за ними показалися жінки в
лих намітках, засіріли мужики в темних свитках; діти ку
ками розбіглися по кладовищі. Патер стояв на камені, о
литий сонячним блиском, і перехрестився. Нарід ціка
згромадився круг нього — а дзвони гудуть, не втихаюч
З злосливою усмішкою тиснуться парубки до дзвіниці, в
стукують тяжкими чобітьми, спинаючися вгору по крути
сходках, а ті, що вже вилізли, повихиляли голови зо вс
вікон і отворів і з неменшою цікавістю глядять на езуїт
Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, патер перехрестивс
ще раз, потім, здивований, глянув на дзвіницю, мовби п
тався очима, коли вже раз перестануть там дзвонити?
дзвони і не думають переставати, гудуть щосили. А хор
ші й голосні ті дзвони на товстохлопській дзвіниці! Розп
відають, що вилито їх із колишніх козацьких гармат, щ
тут були затоплені в болотах по якійсь битві, а пізніше ві
найшли їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім за
дзвонять разом, то при дзвіниці свого власного голос
не вчуєш, а гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Патер перехрестився третій раз.

— Во ім'я отця і сина, — почав він грімким голосом, —
та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити? — кри
нув він щосили до зібраної вколо нього юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь люди.

— Не перестануть дзвонити? — ревнув щосили патер

— Перестануть.

— Коли?

— Увечір.

— Як то увечір? А чому ж се?

— Чуму проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ тому! Чума була! Триста душ без сповід
За померші душі! Чуму проганяємо! — Такі уривані фра
зи розібрав патер з-посеред змішаного крику народу. За
раз догадався він, що се нова видумка Чимчикевича. Оч
його заблискали гнівом, і він зіскочив з каменя на землю

— Я вам маю говорити проповідь, — промовив він лас
каво до народу.

— То говоріть! — роздалися голоси з купи.

— Як же мені говорити, коли дзвонять? Скажіть, щоб
перестали!

— Ні, не можна!

— Але мені сам староста дозволив говорити!

— То говоріть.

З-посеред юрби роздавався чимраз частіший сміх. Дзвінниця була переповнена молодіжжю, серед котрої кожний рух і слова патера розбуджували непогамований сміх і радість. А дзвони не переставали гомоніти ні на мінуту. Патер побачив, що труд його даремний, противно: чим більше він буде лютитись, тим смішніше буде його положення. І він роздумав, що ліпше уступити сим разом, в надії, що другим разом тим повніше осягне побіду. Солодко усміхаючись, він промовив:

— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть. я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сідаючи на бричку, що тут-таки за церковною огорожею ждала на нього, він стисненим кулаком погрозив в сторону попівства і злосливо проворкотав:

— Почéкай ти, стари шизматіку, я тебе наўче!

КАЗКА ПРО ДОБРОБИТ

Був-то собі колись Добробит. Не знаю, чи хто з вас особисто з'ямав його, тож мушу описати вам оце його так, як мені описував небіжчик, моєї баби тітчаній стрик.

Старий Добробит — то була особина наскрізь неморальна. Головна його засада була: як єсть, то шелесть! А що зроду був він Добробит, то все було у нього чим шелестіти. Любив він попоїсти — ховай боже! — і животину носив перед собою таку, що свої коліна видав тільки в сні, в благословенних споминах своєї молодості. А що пива, меду і всякого напитку також за пліт не виливав, се навіть не уйшло уваги старого преподобного Нестора-літописця, котрий і приписав йому ноту: «Русі же єсть веселіє пити».

Що був лінивий, се розуміється само собою; куди бач, з таким животом та з п'яною головою до праці нагинатися! Та й пощо йому мучитися, коли він собі Добробит, і йому, мабуть, той із очерету грошей доносив! Але зате до бійки, до лайки і до любощів кров у нього була страх гаряча, а про його гордість уже й говорити не буду. Одним словом, як єсть сім гріхів головних, так усі вони немовби прописані були на його червонім, одутім лиці, в його невеличких, товщем запливших оченятах.

Ходить було ота помана по нашім краю, напрундиться і через губу не плюне, а тільки знай сопе, і де тільки повернеться, всюди жита, пшениці, трави в хлопа, всюди ліси темні та безмежні, ріки та стави повні риби, — одним словом — Добробит. А він ходить собі та все співає на ціле горло:

Де єсть руська вітчина?
Де пшениці, ячмена
І де жита єсть досить,
Куди голод не гостить.
Ой на-на! Ой на-на!
Ой там руська вітчина!

Давно говорили йому панотчик:

— Ей, небоже! Покайся, поправся, бо то не добром пахне!

Але він і ухом у той бік не веде!

— Що мені! — каже. — Я прецінь Добробит! Скорше мене зо світа зведуть, ніж би я мав свою натуру змінити!

— А ти думаєш, що не зведуть?

— Ну, нехай пробують! — кричить Добробит. — Хто поміє?! Адже се не добром пахне, се кримінал!

— А от побачиш! Найдуться такі, що посміють, і нічого за те їм не буде.

— Е, — каже Добробит, — вовка бояться, то й у ліс не йти! Певна річ, що всі ми помремо і до чорта в зуби підемо, але хто би собі тим голову сушив! Що було — бачили, що буде — того не знають люди, і ви, панотче, не знаєте. А ось ліпше ну-ко випиймо по добрій повній та й затягнім, щоб аж гори лунали:

Я ніколи не згину,
Бо веселю родину!
Ой, ну-ну! Ой, ну-ну!
Бо веселю родину!

Отак гуляв собі мій Добробит і гадки не мав. Аж бух! Одного дня ні сіло ні впало прийшов «ферделюнок» від пана Гопмана: завтра на осьму годину рано такий і такий Добробит має ставитися в канцелярії!

Перший раз від роду у нашого Добробита забігали мурашки поза плечима. «Чого тільки може хотіти від мене пан Гопман? Адже ж податки я всі заплатив, у праві ні з ким не стою, «штрофу» ніякого на мені нема, а так, знайомитися з паном Гопманом не маю охоти, бог з ним!» Та що діяти, коли наказ, то треба йти.

На другий день раненько казав Добробит запрягти коні та й поїхав ставитися до пана Гопмана.

— Слава Ісусу Христу! — сказав він чемно, входячи до канцелярії.

— А, чін топри, чін топри! — сказав пан Гопман. — А, що ви за една кльопа, чого вам трепа?

— Та я, прошу пана, Добробит. Пан мене чогось какали. Ось і ферделюнок.

— Ага, ага, то ви Топропит! Топре, топре пане Топропит, сітайте! Маємо тут тещо на вас поховорити.

— На мене?

— Ну, на вас, за вас, про вас, все отню! Скажіть мене пане Топропит, я чула, що у вас є шпихлір хромацьки.

— Та є.

— А мноха там на той шпихлір спіша?

— Та є жита тисяча кірців, пшениці щось зо п'ять а вівса, бачу, буде до п'ятнадцятьсот.

— Хо, хо, хо! То топре! То туше топре! Нам акур стілько трепа.

— Вам, пане Гопман?

— Ні, не мені самому! Пан старший від війська питає що йому трепа. Так ви, пане Топропит, посволите, що і сопі то спіша саперемо?

— Ба... ба... а то яким правом? — пробовкнув зачудований Добробит.

— Ну, ну, ну! Не тумайте, що ми сатармо! Ні, ми такі люти. Ми вам тамо таку оплікацію, розумієте?

— Яку оплікацію?

— То такий папір, що його мошете сховати.

— А можна його їсти, як хліба не стане?

— Ах, клюпа ви клюпа, пане Топропит! Ха! ха! х їсти! Вам лиш апи їсти! А знаєте ви, Топропит, що то фатерлянд?

— Ні, пане, не знаю.

— Ой, ой, ой! — закричав пан Гопман, ухопив себе за голову і почав скакати по канцелярії. Добробит думає, що пана раптом зуб заболів, а то пан Гопман дивувався, що Добробит не знає про «фатерлянд».

— Ну, слухайте, пане Топропит, — сказав пан Гопман, вийойкавшись троха, — не путьте смішна! «Фатерлянд» — то є військо, старші і я! Тля того «фатерлянд» коштів, клюпа повинна вітгати все, що має, і то ще самало путе.

— Ба, пане Гопман, а як я сам з голоду згину?

— Клюпа клюпа! Апи «фатерлянд» старов пув, а клюпа все путе! Не схинеш! А ті оплікації, про котрі я топі касав, вони путуть топі носити проценти.

— Я, пане, процентів не хочу.

— Не хочеш? То й ще й ліпше. Я то сарас сапишу то протоколь. А по спіша я сараз пішлю, щопи сапрали.

— Ні, пане, я не пристаю на то. Ану ж у мене не за-
чить, то що я тоді буду робити?

— Е, не сародить! Тільки працой топре, то все топі
одить. А я чула, пане Топропит, шо ти туше лінива,
пити не хочеш! Слухай, непоше, апи я пільше са таке
чула!

— А вам, пане, яке до того діло? — огризнувся Добро-
т, котрому, нарешті, забагато стало тої науки.—Адже ж
до вас не йду хліба просити, а ось ви до мене прийшли!

— Що? Як? Ти так то мене смієш палакати? — крик-
в пан Гопман.— Ей, амстінер! Bank heraus¹. Вліпїть
ому!

Ще наш Добробит і не оглянувся, а вже лавка в сі-
ях стояла готова і ціла юрба гайдуків ухопила його і
піпила йому так, як йому ще зроду ніхто не вліпив. По-
ім повели його наново перед пана Гопмана.

— Пане,— почав було Добробит,— яким се правом
и...

Але пан Гопман перебив його:

— Мовчи, кльопа, і не каши нікому! Ось мое право!

І він луснув рукою по великій, у свинячу шкіру оправ-
леній книзі.

— Вмієш читати?

— Ні, пане, не вмію.

— Ну, то мовчи! Ось тут мое право, параграф емере-
меремрем! А тепер скаши мені, пане Топропит, є в тебе
хроші?

— Та щось троха є.

— Що то значить: троха? Ти каши просто, кілько є?

— Та буде там з десять тисяч.

— У, тесять тисяч! І нащо топі, клюпа кльопа, стілько
хрошей? Шо ти з ними ропиш?

— Положив у скриню, та й лежать. Їсти не просять,
а так, про чорну годину, пане, най ся не пригаджає.

— А шо, чи я не касала? — радісно крикнув пан Гоп-
ман.— Де клюпа кльопа снає, шо с хрішми ропити! А фа-
терлянд потребує хроші, пахато хроші! Не пійся, пане То-
пропит, воно толі не пропате, а тістанеш оплікацію.

— Щезайте ви, пане, зі своїми оплікаціями! — скрик-
нув Добробит, сам себе не тямлячи зі злості.

— Шо? Як? Ти мені смієш?—запінився пан Гопман.—
Амстінер, вліпїть йому!

¹ [Винесіть лавку].

Куди, куди смирніший став наш Добробит після того, як йому другий раз вліпили. Побачив, неборака, що з паном Гопманом таки не жарти.

— Переш оплікації, клюпа кльопа? — крикнув йому Гопман.

— Та беру, прошу пана.

— Ну, так пуло срасу ховорити! А слухай ти, кльопа! Я чула, що в тебе коні є топрі.

— Та є, прошу пана.

— Пахато?

— Десять пар.

— Тесять пар! Чи ти стуріла? Нашо тобі стілько?

— Та так, пане, свого ховання. Продати лучиться, то продам, а ні, то нехай ховаються.

— Слухай, пане Топропит, фатерлянд потрепує коней на війну. Топі твої пари тосить, а на решту там топі квіт.

— Що мені з того квіта?

— Сховай! Колись, як у касі пугуть сапахато хрощі то тістанеш саплату. А коні я скашу сапрати.

Добробит у потилицю почухався і нічого не сказав.

— Слухай, пане Топропит, — говорив далі пан Гопман, — пахато ти маєш крунту?

— Та багато не багато, а так, стілько, що для мене вистарчить.

— Клюпа кльопа, я не тохо питаю, але скілько морків?

— Як посаджу морков, то й морков родиться, — сказав Добробит.

— Ой, ой, ой! — закричав знов пан Гопман, мов на зуб. — Шо то са клюпа кльопа! Вона навіть не снає, шо то морк! А як ше ти поле міряла?

— Ми, пане, на пруті.

— А мнохо прута маєш?

— Та буде щось зо сто.

— Ну, нікс травс¹ не путе. Я кашу переміряти. Тохо топі самнохо. Тосить топі тватцять. А решту вітпишемо для мохо прата фон-Дравсен.

Добробит тільки очі витріщив.

— А слухай-но ти! А мнохо ти платиш потатка?

— Ой, пане, много, по десять дутків з прута поля.

¹ [Нічого з того].

— Ха! ха! ха! І то насивається мнохо? Ха, ха, ха! Вітні с морка путеш платила по п'ять сріплом, розумієш?

— Ні, не розумію.

— Ну, то як собі хочеш. Се ти швитко сросумієш. те ти пасеш хутопа?

— Та в лісі.

— А чия то ліс?

— Та божий.

— Що? Як? Поший?

— Ну, так. Пан каже, що то його, а хлопи кажуть, що . А я одно кажу: ані пан його не садив, ані хлоп, знають — божий. А вживати вживаємо.

— В лісі хутопа пасти не вільно! Ліс панський! Ось патент! — крикнув пан Гопман.

— А куди ж з худобою подіюся, коли й поля уриваєте?

— Тівайся, кути хочеш! Хоч поріш, хоч у стайні терни, а в лісі пасти не вільно, — крикнув Гопман.

— Ні, пане! — крикнув і собі ж Добробит, чуючи, що внутрі у нього немов щось обривається. — Зо мною вже обіть, що хочете, але за худобою я обстану і не попущу. То не може бути! То загибіль!

— Мовчи, клюпа кльопа, і йти тотома! — тупнув ногою Гопман.

— Ні, пане, не буду мовчати і не вступлюся звідси. Той патент мусить бути скасований!

— Що? Як? Ти смієш? Амстінер, вліп'їть йому!

— Ліп'їть, кільки хочете, — кричав Добробит, — хоч на смерть убийте, але я свого не попущу.

— Вліп'їть і сапр'їть! — сказав пан Гопман і пішов до дому обідати. — Pfui, wie man sich mit diesen dummen auner herumpflegen muss¹ зіхтнув він, вийшовши з урядового будинка.

Добробит дістав, що дістав, у те місце, відкіля ноги остуть, а вдоватку просидівся в арешті з півроку, доки пан Гопман не пригадав собі його і не казав випустити. Іасунувши кучму на очі і не озираючись, пішов додому.

Дома він застав такі порядки, що й своїх чотирьох тін не пізнав.

Що сталося з ним дальше, про те історія мовчить. Чи він умер, чи переродився, сього годі зміркувати. На всякий спосіб, той Добробит, який сьогодні живе між нами

¹ [Тьфу, як людина мусить натомитися з цими дурними хлопами].

і який усім нам так добре відомий, зовсім не подібний до тамтого старого. Наш Добробит тихий, смирний, працьовитий, ощадний, моральний до остатньої нитки,— одним словом, чисте противенство старому. А головно, наш Добробит дійствує з уповажнення і за potwierдженням згоди. Кілька разів бачилось уже навіть, що ось-ось буде по нім, але завсіди в саму пору виходило розпорядження: Добробит має бути! І справді, богу дякувати, маємо його й донині. Давньої грішної вдачі не лишилося в нім ані сліду. Хіба тільки крізь сон часом промурмоче, та й то на жалібну нуту, першу стрічку пісеньки:

Де єсть руська вітчина?

Дальші стрічки він забув, хоч у лоб йому стріль.

НАША ПУБЛІКА

— Що нам там займатися науковими питаннями, філософією, економією, науками природничими! Наша публіка того не любить!

— Годі нам вдаватися в ostrу критику нових літературних появ. Одно те, що познеохочуємо молодих письменників, а друге те, що й наша публіка кривиться, читаючи радто ostrу критику.

— Але ж бійтеся бога! Що се ви говорите про якісь загальноукраїнські справи, про конечність вироблення одностайної галицькоукраїнської мови літературної! Наша публіка має інші, місцеві діла перед собою,— куди їй це й тим займатися!

— Познайомлюватися з життям, літературами і обставинами інших слов'янських племен? Та воно б то тее... ми й не від того, але годі знов заповняти цілу газету самою слов'янологією. Наша публіка не дуже-то в ній смакує.

— Мужик... хлоп... його інтереси, його освіта, його організація... ну, так, ми хіба против того? Адже ж наша «Просвіта», «Народна торговля» з філіями, «Гуцульська спілка», «Гуцульська крамниця», читальні... хіба ми не робимо, що можемо? Хіба не пишемо? Ми ж демократи! Але в літературі... як би то вам сказати... ми й тут не противні хлопіві... «Капраль Тимко», «Убога Марта», «Листий день», «Сини»,— нехай і так. Тільки все-таки замного тої хлопістики в літературі, то не добре. Що то за література тоді буде? «Нужда і біда» — «біда і нужда», «хомут» і «верета» — «верета» і «хомут». А ще як почнете малювати того хлопа по-своєму, з «запахом», з цинізмами і тривіалізмами,— ну, то нехай радше чорти по-

беруть і вас, і літературу! Такої літератури наша публіка певно не прийме.

— Бо то треба вам знати нашу публіку, треба знати чого їй потрібно, що їй подобається...

Оттакі на тисячі ладів повторювані оклики, ради, нарікання та упімнення почувте з уст кожного руського редактора і газетяра в Галичині. «Наша публіка» — сь крайній, неоспоримий доказ у всякім спорі про напрям і зміст усякої галицькоруської газети. Що редактор сам за недбав, чого не доглянув і не розкусив, чого не розуміє або не хоче — усе те так і повинно бути, бо, бачите, наша публіка так хоче. І мовчанка про важні та живопекучі речі, і безконечне мливо на тему «у городі лобода, а в Києві дядько», і ніякою логікою недосяжне скакання від «нашого демократизму» під булаву «його високопреосвященства» і від програмового «ми поступовці і федералісти», до «мира, що тече з мощів святого Николая», і дрібна полеміка за дрібні особисті урази — і все, все те, що творить букет нинішнього нашого газетярства всіх «парафій» і всіх відтінків, усе те, коли розколупати ближче людей, що ведуть ті діла, пливе з одного джерела: наша публіка того домагається. Вона домагається і «такту» і «темпераменту», і мовчанки і «дзявкання», і леду і огню. Для її догоди ми раз чорніємо, раз біліємо. Для її ласки ми сьогодні плюємо, а завтра лижемо.

Боже мій! Та хто ж ви такі, і хто той ваш тиран, мучитель і деморалізатор, ота ваша публіка?

В переписці одної з наших газет вичитав я недавно ось що: «Слухи, розпущені нашим підлим і обскурним противником з другої парафії, немов-то наша газета чимраз більше тратить довір'є у публіки, — не мають ніякої підстави. Чорний клеветник може переконатися про се з наших книг касових».

Урадуваний таким чистосердечним признаннем, стрічаю редактора тої газети і щиро стискаю йому руку.

— Ну, — кажу, — слава богу, слава богу! Прецінь раз і ми, русини, починаємо виходити на зелену пашу!

— На яку зелену пашу? — питає той здивований.

— Як то — на яку? Ви ж самі се найліпше знаєте. Говорю про вашу газету.

— Так, — протягнув редактор ущипливо, — спасибі вам за ласку, що називаєте нашу газету зеленою пашею.

— Але ж бійтеся бога! — скрикнув я, покмітивши непорозумінне. — Я говорю про слова в вашій переписці.

— Які слова?

— А про загальне довір'є публіки. Хіба сього мало?

— Е, чорт би побрав довір'є! Воліла б публіка менше довіряти, а більше пренумерувати і точніше платити, то ліпше було б!

Я очі витріщив і ó світі забувся.

— Та хіба ж у вас довір'є не значить сього всього разом? Як же публіка довіряє вам, коли вас мало читає і неточно платить?..

Редактор жалісливо похитав головою, сказав: «наївний чоловіче!» і пішов своєю дорогою.

Швидко опісля мав я другу розмову, з другим редактором. Було се в більшому товаристві. Пан редактор сидів серед кружка людей і удавав вільнодумця.

— А я вам кажу, що той союз з чорними рясами не доведе нас до доброго кінця! — говорив він поважно.

— Чого ж се ви в своїм органі так гаряче за ними вступаєте? — спитав я. — Так завзято поражаєте всіх їх ворогів, дійсних і мнимих?

— Е, не забувайте, що публіка, котра читає мою газету...

— Ага, ага, — перебив я, — знаю, знаю! Значить, на правду ви...

— Що ж то, хіба мене не знаєте? Направду я такий самий ліберал, як і ви, а може, ще й більший!

— Он що! Так се ви для того в однім з попередніх своїх номерів так терпко виражалися про «нетолеранцію лібералізму»?

— Е, то знов, бачите, була інша штука!

— Яка? Запевно, також публіка?

— Ви смієтесь, а діло зовсім не смішне. Я лібералізм розумію так: leben und leben lassen¹. Мужик хоче жити, — добре, най живе. Піп хоче жити, — що ж, хіба нам його нівечити? По-моєму, лібералізм — то загальна толеранція, і тільки до такого лібералізму я признаюсь.

— Ага! Розумію. Значить: я брешу — ви толеруєте, ви брешете — я ані слова, третій прийде і обідре нас обох, а ми: «милости просимо, будьте ласкаві!» Чудесний лібералізм!

¹ [Жити і давати жити].

— Простак! Грубіян! — сказав півголосом редактор і відвернувся.

А в другім кутку один старенький молодий чоловік (молодий літами, але старий досвідом) з неуданим пафосом поучав кількох «молодих».

— І що ви мені говорите: науки природничі! суспільна економія! Мої господинове, не думайте, що я такий дурень! Говорім з собою одверто! Адже ж науки природничі — се атеїзм, а суспільна економія — се соціалізм! Чому не скажете явно: нам треба атеїзму й соціалізму? Тоді б кождий відразу знав, чого ви хочете і з ким має діло. А я вам кажу: все се лико. Нам треба нав'язувати до того, що у нас є, що наша публіка думає й знає, а не вносити нічого нового, не втовкмачувати їй у голову своїх думок. А то подумайте, до чого дійдете своєю пропагандою атеїзму й соціалізму! Чи тим що кому поможете? Чи дасть се мужикові хоч кусник хліба? Чи розів'є хоч одну нову силу? Ага, якраз! Тільки тюрми поначиняете молодими людьми, жебраків і пролетаріїв духовних намножите та й годі. На нашім ґрунті те тільки може рости, що з того ґрунту виросло. Правда є тільки одна для всіх. Як я скажу: листе зелене, то про се прецінь ніхто спорити не буде. Так само й тут. Не напихайте голову публіки теоріями й абстрактами, а ставте діло практично, щоб кождий, вислухавши вас, знав, що має взяти й робити. Будьте певні, що й уся публіка так само думає, як я!

От тут стань та й будь мудрий! Публіка довіряє одній часописі, котру мало читає і ще менше пренумерує. Публіка заставляє другого редактора кривити душею і визнавати публічно якраз противне тому, що визнає приватно. Публіка думає напевно, що природничі науки — атеїзм, а суспільна економія — соціалізм. Та що ж се за публіка така? Чи варто ж їй служити, для неї розпинатися і душу свою на́руби вивертати, як випрану сорочку?

— Що се таке — публіка? Тьфу, до чорта! Адже ж не вовк у лісі і не апокаліптична бестія, а всі ми. Кождий з нас — часть публіки. І ви, пане господарю Хомо Наконечний, і ви, пане писарю Тимофію Зацерковний, і ви, панотче Хризостоме Всякдарсовершенський, і ви, пане арендарю і бурмістре Лейбо Цвібель, і ви, пане судіє Безсторонський, і ви, панно Маню, і ви, шановна пані Богатковська, і ти, Касуню, — одним словом, усі ми, молоді й старі, вчені й невчені. І всі ми поодинок, кождий для

себе,— так собі, люди як люди, а разом узяті мали б бути таким тираном, такою апокаліптичною бестією? Ми мали б жадати, щоб наші редактори, письменники, вчені, наші духові світочі перед нами брехали, кривилися і пускали нам дим у очі замість світла? І пощо нам диму? І яка нам користь з брехні? І невже ж ми такі діти, такі тумани, такі сектярі, що не можемо знести щирого, острого, правдивого слова? Невже ж у нас клочче замість серця і кисіль замість крові, так що нас не порушить те, що порушує інших, нормальних людей?

Кожда частина публіки має право жадати від часописі, щоб там звернена була увага на її інтереси — економічні, громадські чи духові — як до часописі. І певна річ, що кожда часопись робить се по-своєму. Діло в тім тільки — як. Он «Rolnik»¹ розпинається за тим, щоб панам сільським дідичам було якнайліпше, і більш ні про що не дбає. А он «Gazeta gorzelnicza i szynkarska»² дбає про гуральні, пропінацію й шинки,— а поза тим світом Траллеса, алембіка й літри хоч трава не росте. Ті звертаються до міщанства, ті до панства, ті до жидів, як кого його воли тягнуть. Значить у них є своя публіка. Утої публіки є свої, часткові інтереси. Як годяться ті інтереси з інтересами загалу, про се їх органам мало діла, а коли часом і зайде річ про «суспільну гармонію», то вони для догоди своїм інтересам так гарненько нарибати вивернуть логіку, й факти, і справедливість, що тільки стань та й дивись.

Але інтереси економічні, класові — не наше діло. Там ведеться війна, homo homini lupus³. Часопись літературно-наукова має на меті інтереси духові, розвій думок, світогляду, чисто людського та гуманного чуття. До кого ж з тим звернутися?

Очевидна річ — до такого розвою кождий має право. Тут ми відразу вийшли зі сфери боротьби і вовчих апетитів. На полі економічним один збагачується звичайно коштом другого; на полі суспільнім один підноситься на руках та на головах інших, так що широка програма одного з моїх товаришів: «Я хочу, щоб усім було добре» — тут дуже легко може вийти на той сам на все то-

¹ [«Хлібороб»].

² [«Газета гуральників і шинкарів»].

³ [Людина людині вовк].

лерантний лібералізм, яким відзначається вищезгаданий редактор. Бо, справді, трудненьке діло, щоб рівночасно добре було вовкові, баранові й траві. Або вовк буде траву пасти, тоді буде баранові добре, але траві й вовкові лихо; або баран буде вовка їсти, тоді траві й баранові буде добре, але вовкові погано,— а ні, то буде так, як нині, що їсть баран траву, а вовк барана, а чоловік вовка б'є. Але на полі духового розвою, на полі думки, науки нема війни. «Пийте от нея всі!» І хто більше має, той іншим більше дає; хто в більшу силу вбився, той більшій громаді більшу прислугу робить. А кривди нікому, хіба що навмисне хоче або заріє свій талант у землю.

І тут, на такому полі, мала б наша публіка ставити нам, письменникам і газетярям, якісь перепони? Мала б домагатися: те нам давайте, а того не смійте? Мала б ставити нашої дискусії границі, ще тісніші від тих, які ставить поліція й прокураторія? Ні, не можу тому вірити!

Бо подумайте лишень! Що ми, письменники й газетярі, можемо дати тій публіці? Слова, думки, ради, вказівки — і більш нічого. Ані крапельочки більше! Невже ж ми, письменники, газетярі та інші світила, настільки наївні, що думаємо, що публіка буде боятися слів, як ті московські купці у Островського бояться «жупела»? Адже ж коли се факт, то ми не можемо видумати нічого більш оскорбляючого і унижаючого ту ниву, на котрій сіємо своє слово. Бо що таке слова? «Револуція», «соціалізм», «нігілізм», «анархізм», «дарвінізм», «натуралізм» — що се таке? Взнявши кожде слово віддільно, механічно,— воно нічого не значить, нічого не говорить — жупел та й годі! Лякатися слів — се забобон і нічого більш. А письменники, котрі знають про існування того забобону і не стараються його розсіяти, але, противно, визискують його і замість в'яснювати річ речевими доказами замилують очі публіці такими словами,— се шарлатани, а не світила. А коли замість зупинятися на слові звернемо увагу на саму річ, на котру таким словом натякається, і в'яснимо її генетично, в зв'язку з обставинами, причинами й наслідками, то покажеться, що та сама публіка, котра (бодай по думці письменників-шарлатанів) від грімкого слова трохи що по мишачих норах не ховалася, почне потакувати головами, а то й просто скаже: «Ну, се ж діло очевидне, я й сам не раз так думаю».

Ну, а що таке — думки? Передо мною лежить камінь. Дивлюсь на нього і думаю: а відки, як він тут узявся? а як він виглядає всередині? чи тяжкий, чи твердий, з чого зложений і яка в ньому сила? І шукаю відповіді на всі ті питання. Що ж тут страшного! Так само поступаю з усяким явищем фізичним, історичним, моральним. Он москалі до Самарканда залізницю довели — давай подумано, що воно за значінне може мати? Чого їм там треба? Кому з того користь, а кому шкода? А он у Бельгії робітники до Карно республіканські адреси пишуть, — обдумаймо й се, пошукаймо фактів, котрі б нам се вияснювали, стараймося поставити себе в положення тих робітників і запитаймо себе, що би ми в такому разі зробили? Ну, і що ж тут буде лихого або страшного? Се ж звичайно всі так робимо. Або от убив чоловік другого, обікрав, обрабував — що ж, факти страшні, але ми думаємо про них спокійно, розбираємо причини й наслідки, оцінюємо моральні й інші сили, які при тім факті появилися. І що ж з того? Чи думка про найстрашніші, найнеморальніші факти убила, здеморалізувала нас? Навпаки, передумавши такий факт добре, розваживши його причини й подробиці, ми збагатили запас свого життєвого досвіду, розширили своє знання світа й людей, сталися розумнішими і сильнішими на той випадок, якби й самі знайшлися серед подібних обставин. Нема думок страшних, неморальних або шкідливих. Усяка думка стоїть того, щоб її передумати, розібрати і справдити.

— А от же ж є шкідливі, неморальні, заказані теорії! — скажете, може. — Які такі? — питаю вас. — Вкажіть хоч одну, я жадної «заказаної» теорії не знаю. Знаю більше або менше основні, такі, що більше або менше відповідають фактам і пояснюють їх, і більше ніяких. Шкідливі, неморальні теорії! Се, — простіть за слово, — се ті самі «безсердечні ідеали», про котрі співав колись п. Масляк у «Зеркалі». Що може бути неморального, напр., в теорії Дарвіна, або в теорії Ньютона, або Коперніка, або хоч би і в теорії Маркса про історичний розвій капіталізму, або в теоріях неомальтузіанців про занадто швидке розмножування людського роду? Що тут страшного або неморального? Беріть факти, на котрі вказують ті мислителі, придивіться їм добре, оцініть, чи мають вони таку силу, яку їм приписують ті мислителі, порівняйте, зведіть до купи, пошукайте нових, а опісля й судіть. І тоді

ваш суд зовсім не буде говорити про моральність, ані про страховища, а скаже попросту: ся теорія вповні вірна, а ся не докладна, а ся зовсім фантастична й безпідставна — та й по всьому.

— Е,— скажете ви,— якби-то на таких теоріях і кінчилося, то ще б нічого. Коли ж бо ті панове мислителі захапують і душу й серце, натякають і вказують чоловікові: оттак треба робити, так треба жити, туди треба йти!

І добре. Так і треба. Тільки все-таки не забуваймо, що їх теорії, їх думки, їх вказівки — не більше, як ради. Вони збуджують нашу власну думку, нашу власну совість, нашу власну волю, але все-таки, поки ми від того розбудженого стану перейдемо до діла, розважимо попередю добре, що се за діло, чи слід нам його робити і як ми його зробимо? Нехай би тут перед нами стояв який новий Катон і говорив, і доказував нам щодня: *Carthaginem esse delendam*¹, — так що з того? Чи Карфаген через се пропаде? Чи ми на його голе слово кинемось до діла з голими руками? Ні! коли у нас розум не вплив, то ми просимо його поперед усього: будь ласкав, Катоне, докажи нам, що справді так конче треба зруйнувати Карфаген і чому якраз тепер його треба зруйнувати? — а коли він ясно й очевидно викаже нам конечність такої роботи, то тоді ми оглянемося по своїй хаті, чи є у нас для такої роботи лаштунок, і сила, і способи. Адже ж люди не індіки, а слово не червона хустка, щоб, скоро їм скажеш: *Carthaginem esse delendam!* — тут би й кидалися та рвали все на штуки. Он в 1848 році, коли у нас на хвилю блисла була свобода печаті і кожний міг друкувати, що йому подобалось,— які кроваві ради і пропозиції виписувалися тоді на поодиноких людей! Наведу тільки один прикладаць. Був тоді при шпиталю св. Лазаря у Львові якийсь економічний офіціаліст, Авдиківський. В н-рі 12 часописі «*Kurjer Lwowski czyli Nowiny*»², видаваній Розуміловським, читаємо про нього ось який вірш:

Muzo, chciej mi grać, by wyrodną pać
bukiem z góry prać,
Tysiąc kotek dać, włosy ze Iba rwać
i za miasto gnać.

¹ [Карфаген слід знищити].

² [«Кур'єр львівський або Новини»].

Lecz to mało tak, bo na zemsty znak
 zetrzeć go na mak,
 Potem ubrać w frak, ręce związać wśpak,
 fiu, i wprost na hak!
 Był to wielki cap, jeszcze większy gap,
 - a największy drab;
 Więc go, bracie, grab, choć za kołnierz złap
 i uwęź na schab!
 Albo by go struć, trzeba go nam szcuć,
 choć by krwią miał pluć
 Tak jak szydłem kłuć, tak jak żywcem zżuć,
 i bebecy pruć¹ i т. д.

Навів я тут сей вірш не як взір поетичної краси, ані як приклад справедливого і гуманного відношення до політичних противників, а тільки як різкий показ на те, що газетярське слово, навіть у безумних своїх скоках (як повищий), все-таки ще не таке страшне, як страшним буває, напр., перший-ліпший ліцитаційний едикт або маніфест із виповідом війни. Бо і що ж сталося після повищого, справді канібальського, вірша? Чи подумав хто справді терти Авдиковського на мак, а потім одягти в фрак, троїти, жвати живого, колоти шилом і випорювати з нього нутро? Нічогісінько подібного не сталося. Люди посміялися з безумних віршів і їх автора, а Авдиковському хіба, може, який уличник глупим словом докучив.

Певна річ — і того ми не заперечимо, — що, накидаючися на особи, беручи на себе роль судді, шпіона, обвинителя й ката в одній особі, газетяр може наробити багато лиха. Та тільки тут хоронять кожного з нас закони від друкованого розбою так само, як і від усякого іншого,

¹ [Музо, заграй мені, щоб цього виродка
 палицею згори прати,
 Тисячу кольок дати, волосся з голови рвати
 і за місто гнати.
 Але це замало так, бо на помсти знак
 треба його стерти на мак.
 Потім убрати в фрак, руки зв'язати позаду,
 ф'ю — і просто на гак!
 Був це великий цап, а ще більший дурак,
 а найбільший драб,
 Отже, грабуй його, брат, та за комір — хап,
 тоді й буде лад.
 Або, щоб його отруїти, треба нам його дражнити,
 хоч би кров'ю мав плювати.
 Так, як шилом, колоти, так живцем і жувати,
 як курку, патрати].

а навіть далеко більше. Але доки публіцист є публіцистом, письменником, учителем, а не розбійником, не ошуканцем і деморалізатором, доти має повне право на те, щоб публіка без упередження, спокійно і тверезо розважала його думки, коли вони видаються їй цікавими й важними. Лякатися слів і задля них відкидати річ,—лякатися обговорювання певних думок і питань для того, що ті питання десь колись когось довели або можуть довести до дражливих консеквенцій, се значить — вовка боявшися, в ліс не йти. Обговорюймо всяку річ явно і одверто,—«тільки бы без ругательства і образы маестату королевского», як писав у Гадяцькому договорі Немирич, і без образи ще вищого маестату — людської гідності, додамо ми. Вискажім щиро, що в кого на думці, всі маючи на увазі одно — добро загальне без нічєї кривди, толкуймо, доказуймо, критикуймо і контролюймо себе взаїмно, а ціль наша, ціль публіцистична буде осягнена. Але рівночасно осягнено буде далеко більше, бо така щира обміна думок, доказів, критик і поправок — се й є наукове життя інтелігенції, се й є та кузня, в котрій виковуються добрі, великі і тривкі громадські діла.

ОПОЗИЦІЯ

(КАЗКА)

Була собі раз Опозиція, та така остра, що не дай господи. Годі було до неї доступити, хоч ти сказися. І не то, щоби кусала або хоч гарчала, а м'явкала, та так вам гоглосно, що як м'явкне в Відні, то чути аж у Львові, а як зам'явчить у Львові, то чути аж у Куликові та в Великих Очах. Ну, а звісно, що великі пани не люблять м'явкання ще гірше, ніж лев когутячого кукурікання. А надто ще наша Опозиція в своїм м'явканню була доволі монотонна, бо вмiла тільки дві модуляції: «Кдивда нам!» і «Дівноподавність!» Не вмiла небіжечка «ірци» виговорювати.

Що вже великі пани шукали різних способів, щоб її підійти, укоськати та приручити, так де тобі! І з руки їсть, і гладити дається, а скоро що до чого — м'явчить так, що аж крізь вуха прохапується. Ось вони підіслали до неї самого найстаршого міністра. Взяв той у припіл троха вівса, а в жменю шматок хліба та й наближається до Опозиції обережно, мов до брикливої шкапи, та все: — Косю! косю! косю!

Опозиція стоїть, нюхає, облизується, одним словом — орієнтується. Осмілений тим міністр наблизився, ткнув їй під ніс хліб — схрупала; дав їй вівса — зацукалась, та як не м'явкне: — Дівноподавність!

Міністр аж уші й очі затулив та ногами задріботів.

— Але ж, кохана Опозиційко! — сказав він, коли м'явкіт утих. — Чого ти хочеш? Чому ти мені життє затроюєш?

— Кдивда нам! — м'явкнула Опозиція, що аж у Великих Очах почули.

Хоч у тім слові «ірци» було перекалічене, але міністр не любив сього слова гірш чемериці і, не чекаючи на дальшу розмову, втік щодуху. А Опозиція стоїть далі, нюхає, облизується,— одним словом, орієнтується.

Бачуть пани, що вівсом їй кінця не доїдуть, посилають до неї шефа секційного. Набрал він повні кишені вати, бандажів, діяхілю та й іде, перебравшись за старого знахаря.

— Бідна, бідна, бідна! — приговорює він.— На, моя маленька, на, на, на! Тебе животик болить, га?

— Дівнопдавність! — м'явкнула Опозиція, що було духу.

Але шеф секційний, хоч також дуже не любив сього м'явкання, та був чоловік мудрий, бувалий. П'ятнадцять міністрів у своїм бюрі перетривав, пройшов огонь абсолютизму, воду федералізму і мідяні труби централізму і був кований остро на всі чотири копита. Отже, він, ідучи на розмову з такою лютою Опозицією, поступив собі дуже розумно, позатикав вуха ватою.

✓ — Ну, ну, ну,— мимрив він, махаючи рукою,— успокійся, моя бідненька! успокійся! Я вже виджу, що тебе животик болить. На, я тобі отсеї ризинки ложечку завдам, а потому тобі теплий кминковий окладаць приложимо, а потому тебе гарненько в постіль положимо, пеленочками обів'ємо, повивачиком обкрутимо, та й спи собі. Бо ти ще у нас маленька, не річ тобі звихнутися або оченята собі видряпати.

— Кдивда нам! Кдивда нам! Кдивда нам! — м'явчить Опозиція, мало не надсядеться.

✓ — Та яка ж тобі, рибонько, кривда? Кліїку тобі не дали? Чи, може, пипка не чиста? Чого тобі треба, скажи!

— Дівнопдавність!

— Ей, заладила ти, серденько, все одно та й одно. Та й ще якесь таке паскудне слово вивчила, що я й чути його не можу. Ти по-людськи говори. Чи дати тобі хлібця, чи вівсика, чи кашки, чи молочка?

— Дівнопдавність! — м'явчить Опозиція.

— Ну, та й дубова ж у тебе голова, мое серденько! Невже ж ти того не розумієш, що рівноправности ніякої я дати не можу? Що міг, то дав, маєш рівноправність на папері, та що тобі з неї? Мое діло — фабрикація бандажів і пластрів. Ну, кажи, де тобі приложити?

✓ — Кдивда нам! — репетує Опозиція, мов і не чує слів

розумного знахаря. Олютився вкінці старий, плюнув та і пішов.

— Тьфу! — сказав він, відходячи. — Якась скажена котина! Нехай з тобою той говорить, що болотом трясел! Щезай, помано, дай мені чисту годину!

А Опозиція, мов не знати яке велике діло зробила, стоїть собі, нюхає, облизується, — одним словом, орієнтується.

Ще пани не стратили надії, посилають до неї Перемісника і кажуть йому почати з острішої бочки. Перемісник був чоловік енергійний та резолютний та й каже:

— Не бійтеся! Вже як я їй кінця не доїду, то їй і чорт лисий нічого не зробить. Але я маю в бозі надію, що як їй дам понюхати своїх крапель, то перестане м'явкати, а так вам буде коло ніг лащитися, що аж їй будуть із шерsti іскри скакати.

— Ну, ну, — кажуть пани, — коли ти сеї штуки докажеш, то ми тебе з Перемісника таки цілим Місником зробимо.

— Добре! Беру вас за слово! — сказав Перемісник і, весело підсвистуючи, вибрався в дорогу. Та не дурний він сам перший іти до Опозиції. Послухайте лишень, яку він штуку вдрав.

Стоїть собі наша Опозиція, роззирається, нюхає, облизується, орієнтується собі гарненько, аж тут глядить — іде Кішка, ліберальний-преліберальний! Прийшов та й першим ділом бух — їй хрест трираменний із церкви скинув.

— Кдивда нам! — м'явкнула Опозиція.

— Мало вам? — каже Кішка та й шась — Опозиції до церкви жандарма післав, щоби пильнував, чи добре попи службу правлять, чи, може, замість «Прийдіте поклонімося» не співають «Блажен, іже возмет і разбієт младенци твоя о камень».

— Дівнопдавність! Дівнопдавність! — м'явчить Опозиція, аж мало не захрипне. Вже аж у Войнилові та Рожнятові почули, хоч ані війни, ані рожна не показали.

— Рівноправности вам треба? — воркоче Кішка. — Добре, я вам її покажу з грубшого кінця!

Та й шарах — розіслав окружник, щоби попи не сміли по-руськи метрики провадити, ані жадні урядові письма писати.

— Кдивда! Кдивда! Кдивда нам! — м'явчить Опозиція. Та Кішка загартований на сей крик, він не такий делікатний, як великі пани.

— Що вам мало? Добре, я вашого Озаркевича з'їм! Будемо видіти, чне наверху буде.

Та сим разом перечислився. Гаркнути гаркнув, та з'їсти не з'їв. Таки йому Озаркевич кістю в горлі став, і бідний Кішка не міг його ні проковтнути, ні виплюнути. Що вже баби хухали, і шептали, і штуркали — не йде та й не йде. Подригав ще дрібку бідний Кішка ногами та й богу духа дав. Але Перемісник про те байдуже. Пропав один — мара його бери! У нього такими Кішками хоч гать гати, хоч мости мості. Ще Кішка не скінчив дригати, а вже до нашої Опозиції з другого боку Рябко Хельт підскочив. Се вже не була м'якенька, ліберальна кішка, а товстий, зубатий британ. Моргнув йому Перемісник:

— Рябко, гузя «Народну торговлю»!

Рябко Хельт в одній хвилі скочив, зіп'явся передніми лапами вгору і замкнув двері «Народної торгівлі» в самий торговий день.

— Кдивда! Кдивда! — зам'явкала Опозиція, але вже якось несміло.

«Ще вам кривда?» — думав Перемісник та й командує далі:

— Рябко, піф читальні!

Рябко Хельт не сказав ані слова, не пустив ані голосу, але як скочив по читальнях, то тільки залопотіло та пір'є на вітер полетіло.

— Кдив... кдив... кдив... — ікала Опозиція, пронята чимраз більшим переляком.

— Ще не досить? — мурмотів Перемісник. — Чекайте, я ще не скінчив! Я ще маю для вас гостинці.

Та й знов моргнув Рябкові:

— Рябко, з'їдж Романчука і закуси Савчаком!

Рябко зложився до скоку, стулився, вичекав, поки Романчук буде кандидувати, та й скік, хруп-хруп, — і Романчука не стало. Вхопився ще за Савчака, та не поздоровилось йому якось, подавився, неборака, якоюсь товстою кісткою та й богу духа дав. Та Опозиція вже ледво щось белькотіла і не орієнтувалася, а тільки ногами перебирала, мов тотя дівка, що до танцю хоче та тільки чекає, щоб її хто взяв.

Тоді Перемісник прийшов до неї та й каже:

— А що, Опозиціє, дихаєш іще?

— Пдав... пдав... пдав... — блекотіла Опозиція, та й сама зараз завстидалася.

— Покиньте ви се! — остро сказав Перемісник. — Досі були на вас рани, а коли не покинете сього м'явкання, то будуть ще й скорпіони. Я все можу, я маю власть, а застрашити себе не дам. Скажіть щиро: досить вам сього, що було?

— Досить, досить, досить! — прошептала Опозиція, б'ючися в груди.

— Так чого ж хочете? Що вам потрібне?

— Поссади! Авансси! — вже зовсім встидливо прошептала Опозиція.

— Ну, то так же й говоріть! — сказав Перемісник. — Так було б давно сказати. А то заладили: рівноправність та й рівноправність. Немовби то моя сила була всіх марципаном нагодувати. Ніколи багач не буде рівноправний з бідним, учений з темним, розумний з дурнем. Тут уже м'явкайте хоч до кінця світа, а нічого не вим'явкаєте. А посади, аванси — се друге діло. Се політика реальна, тут ми на твердому ґрунті, тут можемо порозумітися, і я певний, що порозуміємося. Тільки будьте розумні, хапайте те, що реальне, беріть те, що ми можемо дати, а не забігайте печеного леду. Зрозуміли?

— Цілковито, батьку, цілковито! — притакнула Опозиція.

— Ідіть же тепер і не грішіть більше! При виборах побачимось. Прощавайте!

І Опозиція, смирно поцілувавши Перемісника в руку, пішла додому, а по дорозі, як роздумала добре, то ввадувалася великою радістю і, ставши в колесо та побравши за руки, затигла славну національну марсельєзу:

Змилувався бог над раком, змилує й над нами:
Тож нам буде добре жити під штирма панами.
Пан єпископ, пан староста — гарна пара, братку,
Третій буде пан міністер, а станьчик вдатку.
Першому би поклонитись — він язик відріже;
Другому би покоритись, а він в душу лізе.
Третій каже: «Дай, небоже, чвертку з полумацька».
А четвертий на нас крикне: «То чернь гайдамацька!»

ІСТОРІЯ КОЖУХА

Присвячую Іванові Сандулякові Луки з Карлова

I

Був собі кожух. Простий баранячий кожух, навіть не надто новий; правда, не латаний, та вже порядно проходжений, просяклий запахом людського поту, з поблеклими віддавна прикрасами, що колись надавали йому характер типового покутського кожуха. Словом, тепер то був кожух звичайний, буденний, невидний, не цікавий для етнографаматора і на око без найменшого права до гордості.

А проте він був дуже гордий і в бесідах із самим собою, які вів звичайно в нічній темряві, висячи на жердці над постіллю господаря, чванився та виносився незвичайно.

«Що ж то,— міркував він,— котрий кожух, котре футро, котрий опарат церковний має більше право до гордості й поваги від мене? Правда, лисам, покритим гранатовим сукном, більше панькають та шапкують, перед опаратом церковним більше припадають, та що тото значить! Усе про людське око! Бо, кажучи правду, які ж їх заслуги? Хіба тільки, що одно від одного більше коштують. Чи можуть же вони зрівнятися зо мною, простим, бідним кожухом, що своїм натуральним теплом ogrіваю всю родину? Так! Сміливо можу сказати, що без мене одного ніхто, але то ніхто з родини мого господаря не міг би під час зими виглянути з хати. Бо я їх єдиний кожух, єдина тепла одежа. І нехай мені вельможні лиси і вовчі шуби покажуть одну одежу, що так вірно, невтомимо і безкорисно служить своєму господареві, як я!

«Тільки що перші кури запіють, уже встає господар, ягне мене з жердки та йде до стайні — досипати худобі січки з вівсом. Верне зі стайні і стане до праці, різати січку для коней, — уже господиня накидає мене на плечі а йде до стайні коровину видоїти. Верне від корови, знов господар одіває мене на себе та йде на подвір'я дров нарубати. Нарубає дров, напоїть коні коло криниці, коровину, воду принесе і вертає в хату, але мені нема суповивку. Вже мене одіває донька, дівчина, що йде на цілий день прости до багатого сусіда за ложку страви та за сердечне спасибі. Тільки що туди прийде, служниця того багача несе мене знов додів, бо мушу повнити нову службу. Синок господаря, семилітній хлопчина, з'ївши кусник хліба з часником і мисчину теплої затирки, мусить іти до школи. Тож бере мене також на свої дрібні плечі, хоть майже по кістки йому сягаю і долішнім кінцем тягнуся по снігу, і йде до школи. Та й тут я не можу довго забавити. Ще в сінях знімає мене з хлопчини парубок — слуга другого сусіда багача, що потребує мого господаря, аби йшов молотити або гній зі стайні викидати. А в полудне, коли діти виходять зі школи, знов той самий парубок несе мене до школи, щоб я хоронив від морсзу хлопчину, як вертає додів. А з дому несе мене знов до господаря, а вечір знов мандрую по доньку. І так цілісінський день переходжу, як ткацький човник з кута в кут, із плечей на плечі, від праці до праці, завше до услуг готовий, завше пожаданий, тужно очікуваний і з дякою приймааний. Справді, так жити — то значить не дурно жити! То значить сповняти своє призначення, служити ретельно, бути пожиточним! Так живучи, можна чутися вдоволенням зі сповнення своїх обов'язків, можна чутися гордим».

Отак міркував собі сердешний кожух. Одно тільки його смутило, що надто швидко зуживався.

«Чую, що недовго вже мені животити. Незабаром шви потріскають, волос вилізе, ба навіть шкіра де-не-де вже починає тріскати. І що ж тоді зробить мій бідний господар? Знаю, що вже віддавна найгорячіше його бажання — стягнутися на новий кожух, та як же далеко до здійснення того бажання! Відколи пан дідич ліси повирубав, нема зарібку з кіньми в зимову пору. Овець не держить, а що руками взимі заробить, то ледви стає на яку-таку обув і на податок. Відки ж тут до кожуха? А без кожуха взимі — як без духа! Ой, тяжка хлопська доле!»

Одного дня зайшла маленька зміна в розкладі кожухових услуг.

Ранок минув, як звичайно.

Кожух відвів хлопчину до школи, коли се прибігає його господар, батько хлопчини, в легкій полотнянці. Вбіг до школи, учителя не було, і, хухаючи в пальці, сказав швидко хлопцеві:

— Юруню, дай-но мені кожух! Пан дідич прислав по мене, каже мені їхати з його фірами в ліс.

— Ой, а як же я верну зі школи без кожуха? —повідає хлопець, скробаючися в голову.

— Візьми, синку, ноги на плечі та й біжи хутко, то загриєшся, нічого тобі не буде,— сказав батько, одягаючи кожух.— А може, бог дасть, що в дворі знайду ліпшу роботу, то на другий кожух стягнемося,— додав, аби потішити затурбованого хлопчину.

Того ж дня вже кожух цілий день не злазив з плечей господаря. Коли вечір оба вернули домів, кожух у трьох місцях потріскав на рукавах, і господар воркотів невдоволений, бо окомон за роботу мало заплатив і навіть на другий день не казав приходити.

Та найгіршу біду застали дома: Юрцьо лежав хорий. Горячка з'їдала хлопчину, спеклими устами стогнав без тям і тільки одно повторяв: «У боці мене коле, ой, коле!»

Від того дня змінилася кожухова доля. Хлопець не ходив до школи. Що там радили, як хухали, і шептали, і плакали родичі, не вмію того сказати. Досить того, що, перележавши зо дві неділі, Юрцьо подужав. Адже ж тверда хлопська натура! Щезла горячка, перестав кашель, не стало колотьби в боці, тільки лишилося ослаблення. Рвавсь хлопець до школи, та мати, бачучи його безсильність, не хотіла його пустити.

Коли се одного разу, власне як ціла родина сиділа коло миски затирки, а кожух висів на жердці, двері отворилися, і ввійшла в хату пресвітла власть громадська: десятник і присяжний.

— Слава Ісу! — сказали входячі.

— Навіки богу слава! — відповів господар, устаючи від стола.

— Час до обіду,— сказала господиня.

— З богом святим, най бог благословить,— відповіла
власть громадська.

Хвилю панувала мовчанка в хаті.

— Просимо сідати,— сказав господар. Власть сіла на
лаву.

— Що ж вас, панове, до нас приводить? — питає гос-
подар.

— Та то ми, куме Йване, не самі від себе,— сказав,
скробаючися в голову, присяжний.— То пан начальник
нас прислав.

— Ой, а що ж там нового? — йойкнув господар.—
Адже шельварок я відробив.

— Та то не про шельварок,— сказав десятник.— А от
хлопця до школи не посилаєте. Пан учитель на кару його
подав. Маєте ринського заплатити.

— Ринського? А боже! — скрикнув Іван.— Таже хло-
пець був хорий!

— А хто ж то знав? Чому-сте про те вчителеві не до-
несли?

— А боже милий! Чи ж то чоловікові того в голові?—
сказав Іван.

— Га, а ми також тому не винні. Нам наказано стяг-
нути з вас кару, ринського.

— Хоть мене на муки тут беріть, хоть мені шинами пі-
дошви печіть, коли на моім цілім обійстю ринський готів-
кою знайдеться!

— Нам нічого до того, кумцю любий,— сказали при-
сяжний і десятник.— Ми, куме, громадські слуги: що нам
накажуть, мусимо робити. Нема грошей, нам наказано
брати, що можемо. Ось кожух!

— Куме, той кожух — то наш єдиний маєток! — крик-
нув господар, як опарений.— Без него ніхто з нас не має
в чім виглянути з хати на мороз.

Та даремні були благання. Вже кожух був у руках де-
сятника, а сей, оглянувши його, сказав, киваючи голо-
вою:

— Ну два, три ринські він іще завше варт!

— Не бійтеся, куме,— сказав присяжний.— Кожух ваш
не пропаде. Занесемо його до Юдки. Сьогодні принесете
ринського — сьогодні вам той кожух вернемо.

— Але ж, куме, бійтеся бога! — сказав Іван. — Відки
ж вам візьму ринського? Адже ж без кожуха взимі заробити
не можу!

— Що нам до того? Візьміть, де хочете! Ми маємо острій наказ.

— Таже кожух мокрий,— сказала господиня, ламаючи руки.— Коби бодай жид його осушив, поки де кине в коморі.

Та власть уже не слухала сих слів. Десятник узяв кожух під паху і, не поздоровивши нікого, вийшов із хати. Вийшов за ним і присяжний. Ті, що лишилися в хаті після того, як винесено кожух, дізнали такого чуття, як коли би винесено трупа когось найдорожчого з родини. Хвилю сиділи, як остовпілі, і тільки опісля, мов на команду, обі жінки заридали вголос, хлопець отер сльози рукавом, а сам господар сидів понурий коло вікна і оком слідив за властю, що ні відси ні відти впала, як вихор, і понесла власне те, без чого ціла родина як стій стала вдвое бідніша і зовсім безпомічна.

III

Минув тиждень від того дня. Іван якимось чудом добув відкись ринського, заніс до вїйта і дістав дозвіл — узяти назад заграблений кожух. Разом із десятником пішов до Юдки, радий, що прецінь знов дочекається кожуха в хаті. Та радість його незабаром минула. Коли Юдка виніс кожух із комори, Іван уже здалека почув сопух гнилизни. Мокрий кожух, пролежавши тиждень у вогкій коморі, став зовсім не придатний до вжитку, зігнув і в пальцях розлазився. Йойкнув Іван і аж за голову вхопився руками.

— А бог би вас побив! — сказав, обертаючися то до десятника, то до жида.

— Ни, а мене за що? — відповів Юдка.— Чи то я обов'язаний сушити ваші кожухи?

— А я також тому не винен,— відповідав десятник.— Казали мені заграбити — я заграбив, решта не до мене належить.

— Але ж бійтеся бога! — лементував Іван.— Я ринського заплатив і втратив кожух! Хто ж мені мою кривду верне?

Юдка і десятник тільки плечима стиснули.

СВИНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

Присвячую пам'яті Антона Грицуняка

Оце оповідання — не моя духовна власність. Я чув його в Збаражі, в східній Галичині, від старого селянина на прізвище Антона Грицуняка, що оповідав се на народнім вічу. Грицуняк — се дуже цікава поява, одін із немногих живих іще¹ недобитків того племені оповідачів і бандуристів, що складали старі думи про діла і пригоди козаків Грицька Зборовського, Кішки, Безродного, Андибера, про битви Хмельницького з ляхами і про трагічну втеку трьох братів із Азова і співали-промовляли їх заслуханому козацькому війську. Його зверхній вигляд зовсім непоказаний: се простий собі сивий дідусь, одягнений не пишно, а навіть бідно, не надто високий, сухий, з лицем, поораним трудами життя, але повним виразу, з чорними блискучими очима. Він не вирізняється нічим із юрби селян, рідко вмішується в розмову і на перший погляд не виявляє інтелігенції, вищої понад звичайний рівень галицького селянина. Розуміється, він не вміє ані читати, ані писати.

Кілька хвиль перед початком віча розмовляв я з кількома знайомими селянами. Грицуняк наблизився до нас, нас представили одного одному, ми обмінялися кількома словами і розійшлися. Мої знайомі, переважно молоді селяни, що покінчили народні школи і пильним читанням книжок розширили свою освіту, не могли мені нахвалитися Грицуняка за його незвичайний бесідницький талант і за те, що він, одін із немногих людей старшого покоління

---

¹ Він умер 29 марта 1900 р.

ня, душею і тілом прилучився до радикального селянського руху.

Не диво, що я був дуже цікавий на його промову. Але віче розпочалося, точку за точкою денного порядку обговорювано і залагоджувано, а Грицуняк не зголошувався до слова. Аж при остатній точці денного порядку, де заповідалися «внески й інтерпеляції», виліз він на стіл, що заступав місце трибуни, виліз якось нерадо і, очевидно, піддаючися намовам знайомих. Якийсь рух і шепіт пройшов по залі, коли його фігура показалася над збором, і всі зібрані, котрих було звиш 600 людей, щільно напханих у не дуже великім підсінню, затихли, хоч мак сій.

— Так коли маю говорити,— промовив Грицуняк зовсім поважно до тих, що стояли найближче нього,— то мушу мати папір перед собою. Я то, по правді, неписьменний, але свої нумери знаю і без паперу не вмію говорити. Нехай се буде хоч би лише податкова книжечка.

Грімкий сміх привітав сю першу Грицунякову заяву. Один із тих, що стояли найближче нього, подав йому картку незаписаного паперу. Грицуняк узяв його в обі руки і, держачи перед собою, немов читаючи з нього, почав свою промову таким монотонним, співучим виголосом, немов наслідував сільського школяра, що починає читати «поверха». Пізніше його виголос значно оживився, не виходячи, проте, з тону ритмічної, ніби біблійної, прози. Щохвиля ціле зібрання переривало його оповідання грімким реготом, але бесідник навіть вусом не моргнув; навпаки, при ненастанних вибухах загальної веселості його лице набирало чимраз поважнішого, навіть понурого виразу, поки при кінці не дійшло до повної дерев'яної апатії, котрої гумор і іронію виявляли тільки незвичайно блискучі очі під навислими бровами.

— Слухайте, браття, яку-то я розмову мав недавно з одним моїм старим приятелем. Приходить, бачите, до мене мій приятель і ровесник, що ми з ним уже давно не виділися. Привіталися ми, як бог приказав, а я й питаю його:

— Ну, старий приятелю, як же ся маєш? Як тобі поводитьсь?

— Богу дякувати, маюся не зле і поводитьсь мені добре,— він так до мене.

— Ну, се гарна новина,— кажу,— і я дуже рад би знати, якого то ти такого добра зазнаєш?

— Якого добра? Ну, се не тяжко сказати, і ти сам се знаєш.

— Ні, ні, так ти мені не викрутишся,— сказав я до нього.— Мусиш мені докладно сказати, що тобі за добро таке притрафилось.

— Ах, приятелю,— відповів він,— хіба ж се не добро, чого ми, богу дякувати, дожили? Подумай лише: панщини відколи вже не робимо, перед законами всі ми рівні, чи пан, чи хлоп, ну, та й конституцію, спасибі їй, маємо.

Він так багато наговорив відразу, що при остатнім слові йому нестало духу.

— Еге, любий друже,— мовив я,— се справді дуже гарні річі, про які ти тут наговорив, тільки знаєш, не треба придивлятись їм надто зблизька.

— А то чому?

— А тому, що вони так, як ті крамські хустки — пускають фарбу, а та фарба потім брукає пальці чоловікові.

Мій приятель не міг того зрозуміти, і для того я мовив до нього далі:

— Бачиш, любий приятелю, се щира правда, що ми тепер уже не мусимо робити панщини. Але чи не схотів би ти пригадати собі троха докладніше, як то тоді бувало, а як у нас тепер?

Мій приятель не міг пригадати собі те так докладно, то я мусив троха підрятувати його своєю пам'яттю.

— Не правда? Тоді кожного дня, скоро рано, ходив панський атаман по селу від хати до хати, стукав костуrom до дверей і кричав: «Ей ти, Йване, Грицю, Семене, ану, на панщину, бо будуть буки в роботі!»

— Ая, ая, так було тоді,— сказав мій приятель і мимовільно почухався в таке місце, де його в тій хвилі зовсім не свербіло.

— А як же ж нам тепер? Атаман не ходить уже з костуrom по селу від хати до хати, се правда. Але що робить хлоп? Ось я тобі скажу, любий приятелю. Хлоп устає з доброї волі рано-ранісінько, бере курку або півкопи яєць і йде до того самого атамана — тепер він називається «пан ржонца» — кладе перед ним свій дарунок і просить його «клінне вашеці», щоб позволив йому вийти робити панщину на панськiм лані. А коли прийде без подарунка, то пан ржонца дасть йому в карк і полишить йому ласкаво свободу — вмирати з голоду.

Мій бідний приятель не здобувся нічим відповісти на ті слова, а тільки зітхнув тяженько і похитав головою.

— І перед законом ми рівні, так говориш, любий приятелю,—се я так до нього балакав далі.—Мусить бути й сьому правда, хоч я досі якось не міг того побачити. Коли прийду до пана старости, або до пана судді, або навіть до автономічного виділу повітового, то все ще чую те саме, що й перед 1848 роком: «Чекай, хлопе! Геть відси, хлопе!» А коли я раз попробував бути премудрим і покликатися на свою рівність перед законом, то дістав позаушника, такого цупкого та дзвінкого, як і за атаманських часів. А от погляди ти, як прийде до канцелярії пан дідич, пан державця або хоч би простий пан арендар, то його ніколи не заставляють чекати надворі, але зараз просять сідати і поводяться з ним так чемненько, так делікатно!.. Ну, таку саму рівність мали ми й перед 1848 роком!

— Але тоді були буки! — докинув мій приятель і знов мимовільно почухавсь в те місце, де його не свербіло.

— Правда твоя,—відповів я йому,—тоді буки були, а тепер повигадували дещо таке, що зовсім стане за буки. І ще, може, й з підсилкою. Ось послухай, що сказав один мій сусід до пана старости. Бачиш, мого сусіда, преспокійну собі людину, підкусило щось поїхати до Відня,—знаєш, із тою великою депутацією, що їздила до цісаря скаржитися на ті кривди, які терпів нарід від Баденього. Ну, а потім, знаєш — та депутація вислухала, що вислухала, у Відні, а як вернула до краю, то всіх бідних депутатів почали тягати на протоколи і карати. То й мого сусіда не минуло се добро: пан староста засудив його на 50 ринських грошової карі. То мій сусід, як вислухав той вирок, та й зібрався на відвагу та й каже: «Пан старосто,— каже,— я бідний чоловік. Коли я вже допустився того великого злочину і їздив до цісаря скаржитися на ясно-вельможні соймові вибори, то що вже діяти, я готов прийняти за те справедливу кару. Але ж бо моя жінка і мої діти в тім моїм злочині нічогісінько не винні, то за що ж ви їх караєте? Карайте мене самого, а не їх. Адже коли ви накладаєте на мене таку грошову кару, то, аби стягнутися на неї, я мушу продати свою остатню корову і ще й остатню свиню, і ота кара гірше впаде на мою челядь, ніж на мене самого. Тож прошу вас, вельможний пане старосто, чи не могли би ви зробити мені ту велику ласку і перемінити мені ту грошову кару на буки? Я, богу

дякувати, хлоп сильний і здоровий, 50 буків ще якось витримаю, але 50 ринських грошової кари — того, бігме, не витримає моє бідне господарство». Так говорив мій бідний сусід до пана старости, але пан староста не вволив його волі, бо, мовляв, ми тепер перед законом усі рівні, буків нема, а що велять заплатити, те заплати, хоч із коліна вилупи. І мій бідний сусід жде тепер леда день урядової езекуції та грабежу на все своє добро, бо тої грошової кари не заплатив і досі. Ну, і що ж ти скажеш, любий приятелю, про ті новомодні буки, які замість певної одної часті тіла б'ють цілого чоловіка і ще й усю його сім'ю?

Мій приятель знов не здобувся ні на яку відповідь, а тільки зітхнув тяженько.

— І конституцію маємо також,— почав я по короткій мовчанці знов говорити до свого приятеля,— ая, маємо! Кажуть, вона дуже гарна і препишна. Ти бачив її коли, любий приятелю?

— Бачив? — здивувався мій приятель.— На папері, в книжці друковану, бачив, чому ні?

— Е, ні, я не про паперову говорю,— відповів я,— а про правдиву, таку, як вона виглядає по самій правді. Бачив ти коли сю дійсну, живу конституцію?

— Як же ж її можна бачити? Адже ж усі ми жиємо в ній, відчуваємо її...

— О, так, відчуваємо її, се ти правду сказав. А ось я бачив її на власні очі і хочу тобі се оповісти. Іду ото я раз зі своїми двома синами до Тернополя на ярмарок. Перед нами їхав незнайомий мені господар з жінкою. Чоловік сидів напереді і поганяв кіньми, жінка сиділа ззаду на сидженню, а між ними, обстелена соломою і добре зв'язана, лежала здорова, годована свиня, що її везли до міста на продаж, і спокійно вистромила з воза свою клапоуху голову. Приїжджаємо до Тернополя, переїжджаємо через рогачку, аж тут, ади, коло рогачкової будки сидить підстаркуватий панисько, має в руці блискучий ніж і курить люльку на довгім цибусі — от таким довгім! Скоро тільки побачив віз із свинею, зараз зірвався з лавки і крикнув, як з бодні:

— Стуй, хлопе!

Господар зупинив віз, а панисько з ножем наблизився до них.

— Що тут везеш на возі? — запитав він остро.

— Свиню, проше ласки пана,— покiрно вiдповiв господар.

— Та я й сам бачу, що се свиня, але як ти везеш її? Га! Чи не бачиш, що бiднiй худобинi вiд посторонка геть попухли ноги? А, ти, лайдаку, а, ти, непотрiбе, чи ти не знаєш, що не вiльно так мучити бiдну скотину?

Сеє мовлячи, панисько наблизився до свинi i своїм ножем розтяв на нiй посторонки так шпарко, що в поспiху покалiчив свинячi ноги.

— Марш на полiцiю! Мусимо тебе покарати як слiд! — кричав невмолимий панисько i свинячий освобiдник.

Хлоп сидiв переляканий, як задеревiлий на возi; вiн почав було випрошуватися у сердитого паниська, але де тобі, сей ані слухати не хоче! Але хлопова жiнка була, видно, догадливіша. Вона змiркувала, як спекатися бiди. Поки там її чоловік перемовлявся з неподатливим паном, вона витягла з-за пазухи червону хустину, пошпорталася в нiй якусь хвилину, видобула зав'язаних у однiм її розi 20 крейцарiв (вона, певно, два днi гiрко робила i голоду намлiлася, поки заробила їх!), втиснула їх неподатливому паниськовi в жменю i почала тодi й собі ж просити його разом iз чоловіком. Аж тепер неподатливий панисько потроха зм'як i промовив:

— Ну, сим разом ще вам дарую i пущу вас вiльно, але пам'ятайте собі се, доки життя вашого!

Пiд час тої пригоди я зi своїм возом вiд'їхав був троха наперед, але казав хлопцям затримати вiз, бо хотiв побачити, який буде кiнець тої справи. Почекали ми добру хвилину, поки господар зо свинею знов проїхав попри нас. Але порядок на возi був уже тепер зовсiм не той, що вперед. Жiнка сидiла напередi i поганяла кiньми, а чоловік сидiв iззаду i обома руками держав свиню, обнявши її за шию. А свиня, увiльнена з посторонкiв, стояла тепер на возi просто, роззиралася на всi боки, кождої хвилi полохаючися перед кожним новим предметом, кождої хвилi готова до скоку. I недовго тривало, аж ось над'їхала блискуча панська четверня: конi чвалали, дзвонки тельнякали, фiрман лускав з батоба... Свиня перепудилася страшенно, кинулася i вискочила з воза. Господар, що держав звiра за шию, був, очевидно, слабший вiд нього i також вилетiв з воза i впав так нещасливо, що розбив собі до кровi лице о камiнь, а свиня в ноги! Аж мої хлопцi поспіхувалися з воза, дiгнали її i помогли господаревi пiш-

ли завести її на торговицю. От так-то, друже мій, виглядає у нас свинська конституція!

Але се ще не все.

Пополудні того самого дня вертав я з Тернополя — так завчасу, щоби на ніч заїхати додому. Наближаємося до рогачки, а там усе ще сидить той сердитий пан з блискучим ножем і спокійнісінько пакає собі люльку на довгим цибусі. Повів я очима по передміських полях, аж багеть далеко на гостинці йдуть два чоловіки в хлопськiм убранню і рівним кроком наближаються до міста.

«Ну, ті, певно, довго служили при війську,— подумав я собі,— і так там твердо навчилися «*śłoma-słapo*»¹, що й тепер іще, на старості літ, держать крок і машерують рівно в гліді».

Але, коли вони вчинилися до нас троха ближче, побачив я за ними щось чорне, а понад їх головами щось блискуче, ніби довгий огнистий язичок. То вже не треба було великої премудрости, щоб виміркувати, що се шандар. А коли надійшли ще ближче, то я почув при кождім їх кроці таку тихеньку музику: дзiнь-брязь! дзiнь-брязь!

«Ага,— подумав я собі,— ось у чiм тут штука! Ось чому вони так остро крок тримають і так рівно машерують у гліді! Але чекай-но ти, пане шандаре! Нехай-но ти надійдеш до рогачки! Нехай-но ти з тими бідними, так болюче до купи скованими людьми покажешся на очі сердитому панові з блискучим ножем,— там-то ти пізнаєш, як то можна так мучити хрещене сотворіння!»

І я вже трепещав у душі, щоби сердитий пан при рогачці з надто великого поспіху при розбиванню кайданів, якими сковані були ті нещасні, не покалічив так і їх рук, як покалічив був свинячі лаби. Не менше цікавий був я й на те, як то накинеться сердитий пан на нелюдяного шандаря і як поведе його на поліцію. Але, на моє превелике диво, нічогісінько подібного не сталось. Два сковані чоловіки і шандар спокійнісінько перейшли через рогачку і пройшли попри сердитого пана. А сердитий пан не то щоб остро накинувся на шандаря, але де там! Устав і поклонився йому дуже чемненько, а я з от таким носом поїхав додому. Так от тобі, любий приятелю,— закінчив я свою розмову,— так виглядає х л о п с ь к а конституція. Хлоп мусить завидувати простій свині.

¹ [Солома-сіно].

Бурливі оплески, що зірвалися по тій промові, тривали досить довго. Коли втихли, старий Грицуняк додав:

— Вибачайте, мої любі, я властиво повинен був сказати вам се при точці «причини еміграції», але думаю, що й тепер воно ще не запізно.

І з сими словами він зліз зі стола.

ЧИСТА РАСА

Літом 1895 року проїжджав я залізницею з Будапешту до Галичини. Жара стояла страшенна. Крізь вітворені вікна вагона так і сипався вугляний пил від машини і запирав дух. Ми попускали стори в купе і їхали мовчки, від часу до часу промочуючи пересохле горло кількома краплями огидного фабричного вина, котре ми на двірці в Будапешті купили за правдиве угорське.

Не дуже далеко від Будапешту до нашого купе (се було купе другого класу) ввійшли два нові пасажири. Один був старший пан, високий, статний, з замашистими шпакватими вусами і коротко обстриженою, зовсім уже сивою чуприною; проте лице його горіло ще здоровими рум'янцями, а на губах, рум'яних та м'яснистих, знати було невивагаслу фізичну силу і енергічну змисловість. Ті самі прикмети чути було і в його голосі — дзвінком та сильним, котрого, він, очевидно, не привик був притишувати. З усеї зверхньої подоби, з одежі, ніби простої, а все-таки добірної та гарно шитої, видно було, що се заможний сільський дідич із якогось дальшого комітату. Його товариш був молодий, може 16-літній хлопець, шатен, дуже красивий з лиця, того типу з широкими простолінійними рисами, що у дітей віщує високий ріст, сильний ріст костей і загалом показну зверхню подобу. І молодий хлопець, хоть у нього вус ледво що почав засіватися, був уже ростом мало що менший від старшого пана, в котрім зі схожості рисів зараз можна було пізнати його батька. Очевидно, молодий хлопець був гімназист, що по скінченню курсу пару день пробув десь у знайомих близько Будапешту, а тепер разом з батьком їхав у рід-

не село, щоби на повній свободі покористуватися вакаційним часом. Се й справді так було,— ми швидко довідалися про се з розмови з обома подорожніми.

Старший пан був дуже живої вдачі, любив говорити, оповідати, жартувати. Поки поїзд стояв на стації, він щохвилі вибігав, то говорив полукричачи до когось крізь вікно вагона, то балакав щось до кондуктора тою мовою, в котрій кожда десята фраза пригадувала мені поломане наше:

— Єдь Федь, та не тедь!

А коли поїзд рушив, пан розсівся вигідно в купе, занявши враз зі своїм сином цілу лавку — правда, нас в купе було всього п'ятьох: я, мій товариш русин і ще якийсь німчик комівояжер — і розпочав розмову. Зразу пробував по-мадьярськи, та, переконавшись, що ніхто з нас, крім нього і його сина, не вміє сеї мови, зачав говорити по-німецьки. Говорив невгаваючи, без поспіху, досить плавно, певним себе і добродушно-протекціональним тоном, поводився з нами дуже чемно, та видно було, що, не розкусивши гаразд, хто ми і якої народності, вдавав перед нами джентльмена на всякий випадок. Ми довідалися від нього, що він потомок старої шляхти угорської, що має значну маєтність десь коло Ніредьгази, що перед кількома роками повдовів і має тільки сього одного сина, що сей син скінчив власне шостий клас гімназійний, відзначається феноменальними спосібностями, і батько бажав би запевнити йому блискучу будучину і т. д. Коли батько почав дуже хвалити спосібності свого сина, хлопець почервонів, як рожа, і промовив по-німецьки:

— Але ж, татку, псуєш мене! Як можна таке говорити, коли я сам ліпше знаю, що я зовсім не така мудра голова.

— Мовчи, мовчи! Тебе не питають! — добродушно-строга промовив батько. Очі його світилися, видно було, що дуже любив сього хлопця, котрий з лиця, як казав, пригадував йому зовсім його покійну жінку.

Почувши, що сей пан — буду називати його пан З.— живе недалеко Ніредьгази, ми якось мимоволі згадали про голосний тамошній процес задля тиса-єслярського вбійства.

— Ах, не згадуйте про сей огидний процес,— скрикнув пан З. тоном патріотичного обурення.— Ритуальне вбійство! Бійтеся бога! Навіть вірити не хочеться, щоби

в цивілізованій Угорщині в ХІХ віці було можливе щось таке! Се дійсна пляма на нашій історії. Нині щось подібне не могло би статися. Сміло скажу, нема нині в Угорщині чоловіка, котрий би повірив такій байці, як ритуальне вбійство.

— Угорщина поступає наперед,— сентенціонально промовив комівоєжер.

— О, ми поступаємо наперед! Прошу тільки пригадати, в яких то річах ми в остатніх часах випередили всю Європу! Стрефовий тариф на залізницях — се ж здобуток цивілізаційний, не правда? І що ж? Ще німці дебатували, чи се можливе діло, а ми взяли запровадили і відразу рішили справу. А наші конфесійні закони! Наші цивільні шлюби!.. Панове, се справа дуже важна! Принципіально важна!

— Для мене ще важніше принципіально,— промовив я,— знати, чи сей поступ доторкається тільки вершків нації, чи обхоплює всі її верстви, аж до споду?

— Всі, всі! — з запалом і не надумуючися, скрикнув патріот.— І неможливо інакше. Подумайте, по наших пустах паровий плуг свище. Се ж революція соціальна... мирна, розуміється, мирна!

— Мирна або й не мирна! — втрутив я.— За паровим плугом потяглися й бунти альфельдських рільних робітників. І власне вони спонукали мене до сього питання, бо, признаюся пану, в тих бунтах видно було дуже мало культурности, а багато примітивної дикости.

— Ні, ні, ні! Хибно вас інформовано! — кричав патріот, мало що не затуляючи собі вуха.— Мало культурности в угорських робітників! То хіба ті прибудди, словаки та руснаки, — се справді дич. Але угорські робітники! Господи! Я не соціаліст і не симпатизую з ніякими соціальними теоріями, але, дивлячися на наші робітницькі організації, слухаючи диспут в робітницьких товариствах, я радуюся, мов дитина. Радуюся не чим, а поступом, розвоєм, почуттям зростаючої сили мадьярської нації. І не я один! Знаєте, між мадьярською шляхтою в тім згляді нема консерватистів. Хто мадьярський патріот, той мусить бути поступовцем. Не знаю краю, де би хвиля прогресу так сильно і так нагло захопила цілий народ, як в Угорщині.

Пан З. був би, певно, довго ще співав похвальні пісні угорському поступові, та поїзд зупинився. Ми були на

стації в Мішколці, де поїзд стоїть 15 минут. Треба було висісти і покріпитися чимсь, то й розмова перервалася на хвилину. Та, висідаючи з вагону разом з паном З., ми побачили на стежці за двірцем купу людей згорблених, з клунками на плечах, в коротких не то плащах, не то чугах з білого, примітивно тканого овечого сукна і в повстяних капелюхах. Вони спочивали на траві і закусували чорним, як земля, хлібом, лицями обернені до поїзду. Між ними були й жінки, і дівчата, та не чути було веселого гомону, ані сміху, ані пісень. Ціла група робила враження якихось полудиких кочовиків, що попали в цивілізований край, де все для них чуже, все страшне і несамовите, все грозить їм загладою. Я добре знав, що се за люди, та вдав із себе наївного і запитав пана З.:

— А се що таке?

— Се? — протягнув пан З., поправляючи цвікера на носі і нібито пильно придивляючися групі. — А, се наші готентоти. Се ті руснаки, про котрих я вам згадував.

— Невольники? — запитав я найсерйозніше в світі.

— Невольники! — аж скрикнув патріот. — Що ж се ви думаєте, що в Угорщині ще існує невольництво?

— Ну, але їх вигляд, їх прибиті та застрашені фігури... — звинявся я.

— То некультурність, одна некультурність і нічого більше!

— Значить, вони вольні горожани...

— Але ж розуміється!

— Вольної угорської держави, — щідив я далі з притиском на кождім слові.

Пан З. почув шпильку.

— Ну, так. Тільки, бачите, тут одна річ, один гак... Ну, та ми ще поговоримо про се.

Ми були при буфеті. Почалася горлова справа, і поступ Угорщини міг тимчасом спокійно йти собі далі. Покріпившись, ми вийшли на перон. До всідання було ще кілька минут часу, то я хотів ближче придивитися групі своїх земляків, котрих пан З. ласкаво зволив назвати готентотами. Та, на мое диво, їх уже не було на їх недавнім кочовищі. Куди вони пішли і чому не всідали на поїзд, на котрий, мабуть, чекали? Я не довго мусив оглядатися, щоб їх побачити. Здовж лінії поїзду полем тяглася вузька та добре втоптана стежка, що вела не до міста, не в село, а геть кудись, далеко-далеко і разом з лінією залізної до-

роги губилася в просторі. Оцею стежкою повзли мої земляки одно за одним, згорблені та прикурені пилом, повзли звільна, мов довга сіра гусільниця по зеленій басаманистій хусті, повзли під сонячною спекою, несучи свої вбогі клунки. Натуживши троха зір, я побачив геть-геть перед ними ще одну таку компанію, а з протилежного боку також стежкою попри лінію залізниці надходила ще одна компанія. Знайшовши одного залізничного слугу, що на мої запитання в різних людських мовах не відповідав стереотиповим мадьярським «немтудом», а, відійшовши троха набік і озираючися, з острахом говорив зо мною по-словацьки, я дізнався від нього, що таких компаній руських гірняків день у день переходять десятки, що всі вони йдуть пішки попри лінію залізниці зі своїх гір аж до Банату, йдуть о сухім хлібі по тижневі, спішать на заробок, на жнива. Залізниці, видно, не мають чим платити, то йдуть, а щоби трафити до Банату, держаться лінії залізної дороги.

Я хотів було відшукати пана З., щоби поділитися з ним сими відомостями про угорських готентотів і про розширення цивілізації у всіх верствах угорської людності, коли втім роздалося друге дзвонення, а рівночасно на пероні зчинився якийсь галас, шум, крик, мов у коршмі. Я поспішив туди і побачив, як портъе держав за ковнір старого, сивобородого і пейсатого жида і силкувався втягти його до будинку стаційного, а жид руками й ногами боронився, трепався, вайкав і кричав, мов мала дитина. Портъе булькотів щось грізно по-мадьярськи, жид відповідав своїм жаргоном, публіка тислася довкола, одні балакали, другі кричали, треті сміялися. Не розуміючи мадьярської мови, я стояв мов на турецькім казанню і не знав, о що ходить, коли втім обік портъе і старого жида мов із землі виросла могуча стать пана З. Він щось остро сказав до портъе, і сей зараз пустив жида; потім пан З. обернувся до жида і щось сказав до нього по-мадьярськи, та сей тільки головою захитав і з виразом розпуки провів рукою по горлу, не-мовляв: «Ріжте мене, а не розумію!»

— Куди їдете, старий? — запитав пан З. по-німецьки.

— До Кіш Сольви, пане графе, до Кіш Сольви! — залебедів жид. — Мушу там бути нині, син мені слабій, пише, щоб конче приїхав.

— Мусите бути, а не маєте грошей на дорогу? — питав пан З.

— Як не маю? — скрикнув жид. — Маю на половину третього класу.

— Сього мало.

— Як то мало? Я бідний жид, відки я можу платити більше? Гляньте, пане графе, у мене є свідоцтво вбожества, тут у Мішколці виставлене від жидівської громади. Мені казали, що з таким свідоцтвом мене приймуть на півціни.

— Колись приймали, а тепер ні, — мовив пан З.

— Як то ні? Gott gerecht! ¹ Чому ні? Адже я тепер ще бідніший, ніж давніше був. А в Кіш Сольві я конче мушу бути! Ай вай, ай вай!

— Мої панство, складка на сього бідного чоловіка! — крикнув пан З. і зняв капелюх. Пора була коротка, треба було сідати. Кільканадцять пасажирів другого класу кинуло по 10, по 20 центів, пан З. додав ще дещо від себе і висипав гроші в жменю портъе, наказавши йому щось по-мадьярськи. А сам узяв жида за руку і попровадив його з собою до вагона.

— Ну, що зо мною буде? — запитував жид, опираючися, немов не вірячи тому, що сталося на його очах.

— Ходи, ходи зо мною! — мовив пан З., тягнувши його з собою.

— Але у мене білета нема! — сперечався жид.

— Зараз буде білет! Ходи, не бійся!

— Але ж се другий клас? — кричав з перестрахом жид. — Чого я піду до другого класу?

— Ходи зо мною, ходи! — добродушно підганяв його пан З. і силоміць втягнув його за собою до нашого вагона і до того самого купе, де ми сиділи. Жид увійшов троха заклопотаний, несучи під пахою якийсь брудний та смердючий мішок, котрий хотів покласти під софку, та, переконавшись, що не можна, пробував покласти в кут на софку, та зараз же змиркував, що й там не можна, і з трудом, при допомозі панича З., вгородив його на полицку над своєю головою. Не знаю, чи від нього самого, чи від пакунка, купе зараз наповнилося тим властивим «расовим» запахом, так добре знайомим кожному, хто хоч раз в життю їхав третім класом галицької залізниці в нешабасовий день.

¹ [Справедливий боже!]

Пан З., здавалось, не чув сього всього. Він був дуже рад, уважав старого жиди за свого спеціального гостя, тож заскакував коло нього, старався посадити його видно, а опісля усів сам коло нього, та так, щоб не доторкатися до його засмальцьованого лапсердака, і почав розпитувати його про сина, про жінку, про других дітей, про його заняття, про зарібки — і усе з такою цікавістю, немовби бажав одержати від старого бог зна які важні відомості. А з відповідей старого показалося, що жид був собі звичайний жид, держав коршму у Верецьких, доховався там цілої купи дітей та, оженивши наймолодшого сина до Скотарського, покинув коршму і в спілці зі своїм остатнім сватом узявся торгувати льоном, прядивом та хлопськими полотнами. Оцей торг запровадив його чогось до Мішколця, де він пробув кілька неділь, та оце вертає додому, бо, кажуть, син слабкий. Пан З. з великим заняттям розпитував про того сина, просив старого, щоб описав його вигляд, щоб порівняв його з його власним сином, котрого представив жидові по всій формі. Аж коли таким способом вичерпався запас розмови, тим більше, що старий жид, не при звичаєний до того, щоб пани так з ним розмовляли, відповідав якомсь нерадо, путався і зупинявся та позиравав на пана З. спідлоба, немов не знаючи, чи він на правду такий добрий, чи тільки кпить з нього, — пан З., обертаючися до нас, сказав:

— Люблю, страх люблю таких людей!

— Що ж в них так дуже любого? — запитав я.

— Їх расовість! Гляньте на сього старого! Адже ж се, так сказати, екземпляр! Скажіть, чи не так мусили виглядати ті жиди, що перед двома тисячами літ молилися в Соломоновім храмі?

— Певно, що не так. Я би сказав: хіба так мусили виглядати жиди в середньовікових геттах.

— А хоч би! А хоч би! Хіба ж се також не є частина історії?

— Певно, що так. Але оцей екземпляр, як ви кажете, се ж не з музею екземпляр. Се, певно, також буде угорський горожанин!

— Розумію, розумію, о що вам ходить! — живо підхопив пан З. — Ваша правда, є дещо нашої вини, що при величезнім поступі Угорщини, на кождім полі у нас не перевелися ще й такі горожани, як оцей, і такі, як он ті! — І він показав рукою на нову купу русинів, що звільна, зму-

ченими кроками тяглися стежкою обік залізниці на полудне.

— Особливо сим, — він показав на жида, — ми не раз робили кривду, та тепер пора перестати. Тепер ми їх признали нашими братами, рівними собі, і побачите, що швидко ми будемо мати з них... А!

Мимовільний окрик, який вирвався з його грудей, перервав його віщу промову. Він обернувся до жида. Сей бачучи, що пан відвернув від нього свою увагу, почувся троха свобіднішим і за найліпший вихід із сеї ситуації признав закурити люльку. Він видобув із свого мішка велику дерев'яну арендарську люльку в мосяжній окові, витягнув великий засмальцьований капшук і, наклавши до люльки якогось чорного тютюну, закурив. Власне запах сього тютюну, котрого пан З. страшенно не любив, витиснув із його горла такий окрик і змусив його перервати розмову.

— Ах, ви курите? — любісінько всміхаючись, обернувся він до жида. — Прошу закурити оце!

І він з бокової кишені виняв срібний портсигар і подав жидові сигаро.

— А fejner Cuba! — промовив жид, оглянувши сигаро оком знавця. — Danke, Herr Graf! ¹

І, преспокійно ховаючи панське сигаро до кишені, сказав:

— Завезу се мойому синові.

— Але закурїть собі й ви! — благав пан З. — Ось вам іще одно. Я дуже хочу, щоб ви закурили собі моє сигаро.

— Danke, Herr Graf, — повторив жид, ховаючи й друге сигаро до кишені. — Куди вже мені, старому! Я вже от хіба свою люлечку...

І він спокійнісінько почав пакати люльку, пускаючи з неї клуби синявого, гризького диму просто в лице пана З. Сей стояв якийсь час ні в сих ні в тих, душачись від диму та гризучи вус, а далі так само спокійно вирвав жидові люльку з зубів і кинув її через вікно вагону. Жид аж скрикнув зо страху; його стереотипове «ай вай» само собою вирвалося йому з горла. Та, бачучи, що се його добродій дозволив собі з ним так зажартувати, він засміявся якось крізь сльози і пролепотів, очевидно не розуміючи добре, що сталося:

¹ [Гарна куба (сорт сигар)! Дякую, пане граф!]

— Herr Graf! Я старий чоловік... Бідний чоловік... Я з паном графом не можу сперечатися... Люлька коштувала мені два ринські... три ринські, на мою душу, три ринські!

Пан З., всміхаючися, виняв три ринські і дав їх жидаві, котрий, урадований таким несподіваним щастям, конче силувався поцілувати його в руку, а коли пан З. до сього не допустив, він несподівано захопив руку панича і поцілував її.

— Herr Graf! Позвольте! — лебедів він. — Sie sind ä feiner Mann, ä edler Mann!¹ Ви не хочете кривди старого жида.

— А на другий раз, коли тобі дають сигаро і кажуть курити, то кури, — не то добродушно, не то люто промовив пан З. — Властиво тебе самого треба було так викинути, як твою люльку, розумієш?

Жид аж тепер зрозумів, що поступок пана графа не був простим дитинячим жартом, що пан був лютий і тільки здержував себе при чужих людях. Зрозумівши се, жид аж затрусився, поблід, мов полотно, хотів, мабуть, ще щось говорити, та в горлі його не стало голосу, а тільки посинілі губи рушались та звільна потрясалася сива, згорі пожовкла від тютюнового диму борода. Він сів у куточку купе, скупився якось удвоє і зовсім замовк. Ще якийсь час він заляканими очима водив по купе, але той вимушений спокій, жара і сперте повітря, мірний рух вагона і туркіт коліс швидко вколисали його до сну. Він кілька разів кйцнув головою наперед, а далі заснув, зовсім відкинувши голову на бокову подушку софки. Пан З. не звертав уже на нього уваги, тільки панич, побачивши старого в такій незвичайній позі, швидко видобув оловець і невеличку рисункову мапку і почав відрисовувати його голову з наставленою догори бородою і витягнуною, мов під заріз, шиєю. Пан З. тимчасом провадив далі розмову.

— Расовий чоловік, нема що казати, — говорив він, киваючи головою в сторону жида. — Чудово проявляється вся вдача його раси в кождім його поступку, в кождім слові. Та що з того? Ся раса пережила вже своє. То стара, зужита, проржавіла раса... Є в ній зароди цивілізаційні, та нема того розмаху, тої сили росту, що в нашій, мадьярській. А се найважніше. Широкий розмах, енергія! Прощу

¹ [Пане графе! Ви гарна людина, ви шляхетна людина!]

поглянути на он тих дикарів (поперед вікна вагона знов мигнула компанія русинів, мов ключ сірих журавлів у лету на південь). Тут один позирк вистарчить, щоби зрозуміти, що се знов інша раса, дика, неспосібна до цивілізації, вимираюча, мов американські індіани при зближенню європейців. До тих руснаків ніякий поступ не доходить, їх ніякий розвій не доторкається, над ними страчена всяка культурна робота. Вони мусять вигинути та й годі.

Він сказав се так рішуче, безапеляційно, що я й не думав сперечатися з ним. Він мусив се знати, а я не знав.

— Я не знаю, — говорив далі пан З. з добродушно-погордлигим усміхом, — там, за Карпатами, говорять і думають, що ми мадьяризуємо руснаків. Се не брехня, се дурниця! Мадьяризувати — се значило би асимілювати їх, мішатися з ними. Господи, та се ж був би найтяжчий злочин, поповнений на мадьярській нації, на чистоті її раси. Мішатися з тим безхарактерним, індолентним, некультурним народом — се ж підкопування нашої власної будучини. Хіба найтяжчий ворог мадьярської нації міг би зробити щось такого. Ні, пане, ми не думаємо їх мадьяризувати. Ми поклали їх на етапі вимирання. Наша цивілізація обставила їх кордоном, котрий раз у раз стіснюється, поки саме їх існування не станеться історичним спомином. Руснацькі комітати — се наша «Індіен резерवेशен»¹, і вона так само з кожним роком зменшується, як і в Америці.

— А піонери цивілізації, ті, що стіснюють кордон, се отті! — сказав я, і собі ж кивком голови показуючи на сплячого жида, що почав проразливо хропіти.

— Хто там стіснює, той стіснює, — здвигнувши плечима, мовив пан З. — Вони нікому не можуть опертися. Чим швидше вигинуть, тим швидше Угорщина буде могла йти наперед.

— Дивна річ, — вмішався до розмови комівояжер. — Здається, і у них чиста раса, а проте...

— Де там чиста раса! — аж скрикнув пан З. — То-то власне, що не чиста! То мішанина з самих найнужденніших рас, із слов'ян, румунів, циганів і мара знає з чого. Чиста раса, пане, в крові грає, як у расового коня. Ех, побачити б вам мойого Яноша! Отсе расовий мадьяр! Чу-

¹ Indian Reservation — так зовуться в Північній Америці сторони, полишені для диких індіан.

до не чоловік. Проживеш день в його товаристві, глядиш на нього збоку, то попросту так тебе щось підносить, душа в тобі росте, кріпшає віра в велику будущину нації, що може видавати такі одиниці.

Пан З. довго ще і красномовно величав свого Яноша, обертаючися то до могого мовчазливого товариша, то до німця комівоаяжера, що за кожним його словом аж скрикував, дивуючись, та раз по раз висказував бажання пізнати ближче такого чудового чоловіка. Я тимчасом присівся до панича, котрий з встидливим, мов у панночки, усміхом показав мені свій рисунок, а коли я похвалив його, розпочав зо мною півголосом розмову про свого татка, котрого дуже любив, про помершу маму, про котру досі не міг згадати без сліз, про своє село, про вакаційні приємності. Говорив попросту, щиро; з його слів, як і з лица, виднілася чиста, незопсована ще душа, віяло щось таке добре та симпатичне, що я мимоволі стиснув горячо його руку, коли він, визираючи крізь вікно і побачивши нову громадку вандруючих русинів, зітхнув і півголосом промовив:

— Бідні люди! А як тяжко вони борються за своє життя. Добре то татові, їдучи другим класом, засуджувати їх на вимирання. Але як-то діється їм, коли вони отак у спеку йдуть пішки десятки миль, а поперед їх очима мигає і гуркотить поїзд за поїздом!

Я витріщив очі і видивився на молодого хлопця, та він, стискаючи мою руку не менше щиро, як я стиснув його, промовив:

— Не дивуйтеся, що таке говорю. Я дещо думав і читав. У нас у гімназії є кружок троха вільнодумніших хлопців. Ми сходимося, читаємо, дебатуюмо. Та, знаєте, ми мусимо з тим критися, не так перед професорами, як перед нашими товаришами. Більшість нашої молодезі, особливо з заможніших верстов, се така гниль, така гниль!..

Очі хлопця наливалися блиском при тих словах, лице рум'яніло. Я готов був цілувати його. Та, проте, я звернув розмову на іншу тему.

— Скажіть мені, хто се такий той Янош, котрого ваш татко так горячо вихваляє?

— Ах, се татків лакей, — промовив панич. — Татко дуже його любить, у всім йому вірить, але я якось не можу до нього прив'язатися. Признатися вам, навіть боюсь

його. Такий у нього якийсь вид, мов у тої кусливої собаки, що лащить, на животі повзає, але так і чуєш, що вона може загарчати і кинутись на тебе.

Я не буду повторяти всіх розмов, які йшли в купе, поки ми їхали. Вже геть вечоріло. Скорість поїзду зовсім якось не відповідала тим пересадним словам про надзвичайний прогрес Угорщини, якими раз у раз захлипувався пан З. Хоч се був поїзд особовий, одначе він повз якось так мляво по безмірних рівнісіньких рівнинах, на маленьких стаціях стояв не раз так довго, що не встид би й нашим варварським галицьким локалькам. З паном З. нам треба було їхати до Саторалія-Уйгелі, а відси він пересідав на Альфельдську залізницю, що йде до Ніредьгази, а не доїздячи до сього міста, мав висісти на одній невеличкій стації і тільки журився, що воно буде, як на стації не буде де підночувати. Місточко від стації далеко, фіакрів нема, а його власні коні, певно, не виїдуть, бо, виїжджаючи з дому, він не сказав, коли верне. Правда, сьогодні він вислав телеграму, та з малої стації ледви щоб вислали її на час до його села; певнісінько, телеграма прийде рівночасно з ним самим або й ще пізніше.

Загалом під ніч пан З. робився якийсь неспокійний, мов чогось ждав або чого лякався. На кожній стації він вибігав на платформу вагона або, коли був час, то біг і до двірця. Де-не-де попадалися якісь знайомі: він вітався з ними, перекидався кількома словами і уривав розмову, немов якась думка бентежила його і гнала наперед. Зате в купе під час їзди він мовчав і навіть пробував дрімати, хоч, очевидячки, силував себе жмурити очі і сидіти недвижно, а по якійсь хвилі знов схапувався. Син балакав до нього, оповідав щось по-мадьярськи; пан З. слухав його, всміхався, та й тут видно було, що силується цікавитися синовими словами, а якийсь непереможний неспокій гризе його в душі.

Вже була десята година. Ми наближались до Саторалія-Уйгелі, коли втім на маленькій стації, саме перед тим містом, пан З., вибігши на перон двірця, нараз почав когось голосно вітати, обіймати і щось з ним живо говорити. Панич, що лишився був у купе і відти глядів на перон, зараз пізнав, хто се.

— Боже, се наш Янош! — скрикнув він. — А він що тут робить?

Я був цікавий побачити сього вихваленого мадьяра

чистої раси, та на пероні, де стояв пан З. з Яношем, було вже досить темно. Одначе мені не довго прийшлося ждати: за кілька хвиль пан З., пхаючи Яноша наперед себе, явився в купе, засапаний, розрадуваний.

— Представ собі, Лайош, — кричав пан З. по-німецьки до свого сина (тільки тепер я дізнався, що молодому З. на ім'я Лайош), — виходжу на стацію і кого там застаю? Нашого Яноша! Отсе, панове, той Янош, про якого ми говорили, — мовив пан З., обертаючися до нас.

Поки панич вітався з Яношем, — не надто сердечно, та все-таки чемно, — ми мали нагоду придивитися йому ближче. Се був хлопиця величезного росту, плечі як двері, руки як лопати, правдивий колос. Волосся чорне, як смола, чорні очі й білі, як чеснок, зуби, котрі він, усміхаючись, показував майже всі, надавали його фізіомії якийсь вираз дикості й жорстокості, котрого не міг злагодити той усміх, похожий на усміх негра. Постать його справді видавалася типовою, але далеко більше циганською, ніж мадьярською. Тільки чорні вуси, загострені, мов два шила, і підкручені вгору, і мадьярський національний стрій чинили його подібним до мадьяра.

— Ну, бачите, панове, що значить чиста раса! — кричав пан З. до нас, коли поїзд рушив. — Чи інший слуга, не расовий мадьяр, міг би на щось подібного здобутися? Зустрічаю Яноша на пероні на такій стації, де ніколи його не надіявся. «Янош, — питаю, — а ти що тут робиш?» — «На вас чекаю». — «На мене? Та тут?» — «Виїхав з повозом до стації, лишив там повіз з візником, а сам поїхав напротив вас до Саторалія-Уйгелі, а не заставши вас там, прийшов вечором аж сюди пішки». Чуєте? Пішки прийшов! «Як же ти знав, що я їду?» — «Як знав? Серце чуло. Так тужно на душі зробилося, мов раз у раз хтось шептав: «Янош, їдь! Янош, їдь! Сьогодні пан приїде!» Се його власні слова! І то слуга, лакей! Де є в світі такий слуга? Хто, крім родовитого, расового мадьяра, може бути таким слугою?

Янош під час того виливу панських слів стояв, мов стовп, коло дверей купе і не зводив очей з уст пана З. Очевидно було, що слів його, говорених по-німецьки, він не розумів ані в зуб, а тільки якимсь механічним способом копіював на своїм лиці кождий вираз, чи то сміх, здивування, чи поважний настрій, який бачив на лиці свого пана. І все те чинилося у нього так природно, так само собою, що неможливо було й подумати про якусь комедію.

— То пан Янош не вміє по-німецьки? — запитав комі-
вояжер, звернений напів до Яноша, а напів до пана З.
Янош навіть не зирнув на нього і не зводив ока зі свого
пана.

— Ані словечка не вміє! — промовив пан З. — Та куди
йому! Виріс на пустях, пасучи коні! Ще перед двома ро-
ками був, можна сказати, дикун, дитя природи, а нині в
жаднім салоні не повстидається, пісні складає, на гітарі
грає. Пане, то феноменальний чоловік! А вірний мені, —
ну, самі бачите, душею прочув мій приїзд. Ні, тільки ма-
дьярська нація плодить таких людей, а маючи таких лю-
дей, вона може надіятися великої будущини!

Ми були в Саторалія-Уйгелі. Поїзд зупинився. Пан З.,
попрощавшись з нами, побіг купувати білети для даль-
шої дороги; Лайош, ще раз стиснувши мою руку, поспішив
за батьком; Янош лишився на хвилю, забираючи своїми
величезними руками їх пакунки. Коли його пани вийшли
з вагона, він усміхнувся своїм широким, людоїдським
усміхом і, звільна цідячи слово по слову, з мадьярським
виговором сказав:

— *Guter Herr! Majnt, Janos vérsteht nix dajtsch, und
Janos vérsteht olles. Gute Nocht, Herren!*¹

Мене щось мов у серце шпигнуло від тих слів, мороз
пробіг поза спиною. Сам не знаю, як і пощо, я схопився,
щоб бігти за паном З. і остерегти його. Та вже на плат-
формі вагона я роздумав. Перед чим буду його остерегати?
Що йому скажу? Що його Янош розуміє по-німецьки? Ну,
і що з того? Хіба се гріх або встид? Я не йшов на дворець,
і поїзд наш швидко рушив з місця. На другий день рано я
вже був у Львові.

Я не належу до пильних читачів «*Pester Lloyd*», оди-
нокої угорської газети, яку частіше можна побачити
у Львові, та часом беру її до рук. Так було і в кілька день
по моїм приїзді. В наголовку одної статті я побачив назву,
зовсім тотожну з назвою моїго знайомого з поїзду, кот-
рого я назвав паном З. Я зирнув ще раз і остовпів і в тім
остовпінню, не сідаючи, прочитав усю статтю. Се був де-
тальний опис страшної події. Пана З. і його сина замор-
довано. Тіла їх найшли страшно покалічені. Обставина,
що завірений панський лакей Янош день перед тим з віз-

---

¹ [Добрий пан! Думає, що Янош не розуміє по-німецьки, а Янош
розуміє все! Добраніч, панове!]

ником і конюхом виїхали були насупротив пана, котрий з сином-учеником мав приїхати з Будапешту, і що ті три слуги разом з бричкою пропали безвісти, відразу направила на слід убійців. Перешукано панський двір, і показалося, що гроші, цінні папери, срібні й золоті речі, навіть різні документи — все забрано, все пропало. І рабунок, і вбійство сповнені були незвичайно зручно. Нема сумніву, що лакей Янош був перебраним ватажком розбійницької шайки і пішов на службу до пана З. навмисне в тій цілі, щоби з часом загарбати його маєток. Візник і конюх, недавно прийняті до служби, так само, як і Янош — невідомого походження. Помимо старанних пошукувань, не вдалося властям натрафити на слід злочинців. Тільки в Ниредьгазі віднайдено бричку і коні пана З.

Нема то, як чиста мадьярська раса!

ДОКТОР БЕССЕРВІССЕР

Хоч з такою архінімецькою назвою, доктор Бессервіссер — то собі чистої крові русин, навіть типовий галицький русин або, коли хочете, рутенець. Не всі знають його під сею його властивою назвою, бо він криється під різними псевдонімами, та проте всі ми знайомі з ним, стрічаємо його на кождім кроці, любимо побалакати з ним. Правда, затоваришувати з ним ближче, заприятелитися якимось нікому не вдається. Шановний доктор має в собі щось подібне до наелектризованої палички лаку: зразу притягне до себе деяке легеньке тіло, а потім зараз відіпхне.

Він не тільки дипломований чоловік, він, без сумніву, талановитий і знаючий чоловік. Та тут є й гачок. Бачите, є два роди знаючих людей: такі, що щось знають добре, і такі, що знають усе ліпше. У других є знання компаративне, не релятивне, а власне компаративне. Як би то вам вияснити різницю? Бачите, усе наше знання — релятивне тим, що абсолютна правда самою природою речі закрита перед нами. Люди позитивного знання чують се найліпше і завжди мовлять: ось тут і тут ми стоїмо на твердому ґрунті правди, наскільки вона взагалі доступна нашому пізнаванню. Люди компаративного знання дивляться на справу зовсім інакше. Їм досить сказати: сей чи той учений сказав те, се, третє, п'яте, десяте. В половині п'ятого у нього на тій і тій стороні є така й така помилка, недоладність, неконсеквенція. Як можна писати такі абсурди! Я, доктор Бессервіссер, знаю і тверджу, що се абсурд — значить, я ближче правди, я більший учений від тамтого!

Pardon! Я й забув сказати, що наш любий доктор Бессервіссер належить, власне, до сеї другої категорії, до тих людей, котрі знають усе ліпше, ніж хтось інший, бо всюди знайдуть якусь помилку, а з природи обдаровані такою щасливою організацією, що твердо вірять: коли я поправлю оцю помилку, значить, я ближче правди, значить, я більший учений від онтого-о!

Чи у нього є якесь справдішне, позитивне знання? Ви чудуєтеся, як можна підіймати таке питання? Вам воно видається парадоксальним, так як коли би хтось, бачучи паца в фраку і білих рукавичках, смів питати, чи є у нього сорочка?.. Га, мої панове, незглибні бувають тайни туалета фізичного й духовного. Хто знає, чи кождий панич у фраку і в рукавичках має справді чисту сорочку на собі, а доктор Бессервіссер так завзято бігає по світі і шукає, з ким би то порівняти себе і над ким би показати свою вищість, що абсолютно не має часу показати свій дійсний духовний багаж. Щоби знайти діру в мості, я не конче мушу вміти збудувати міст, а волове очко в байці, заховавшись між орлове пір'я і піднесене орлом на високу високість, коли орел не міг уже летіти вище, вифуркнуло зі своєї скованки, підлетівши троха вище, зацвіркотіло: «А видиш, а я таки вище лечу від тебе». Мабуть, люди того типу, що наш доктор Бессервіссер, водилися вже і в Греції, коли старий горбатий Езоп уважав потрібним обезсмертити сей тип у своїй байці. Значить, наш шановний доктор має дуже давню і широку парентелю.

Говорять, що його пожирає амбіція і що та жаба, котра з таким сумним ефектом бажала зрівнятися з волом, була йому якась стрична тітка чи тіточна стрийна. Не знаю і сумніваюся. Мені здається, що сама амбіція не доведе чоловіка до того, щоб силкувався знати все ліпше від когось іншого. Се мусить бути вроджена прикмета характеру, так, як хміль має те до себе, що високо виростає і пишно буяє тільки на тичці. Було б нерозумно і несправедливо жадати від хмелю, щоб стояв і ріс самостійно, а доктор Бессервіссер, хоч остаточно й виявляє себе непродуктивною силою, все-таки своєю вічною рухливістю, своєю нагінкою за такими, по котрих міг би п'ятися «вище від кого іншого», причинюється до оживлення всього оточення, надає йому вигляд руху, метушні, робить ілюзію поступовості. Він швидко хапає всякі нові ідеї і нові мода в науці і в літературі і горячо боронить їх доти, доки

сим способом можна показати, що він поступовіший і вищий понад інших.

Зрештою його поступовість треба розуміти дуже широко, власне з високого становища того хмелю, що виріс понад вершок тики і махає блідозеленим китяхом і в солодкім упоєнні шепче: «А я таки вищий!»

Доктор Бессервіссер не належить ні до якого сторонництва, ні до якої кліки, ані котерії, він вищий понад «усете». Всюди, в кожній програмі, в кожній роботі зараз знайде щось таке, що він знає і розуміє ліпше, і, очевидно, в такому разі його сумління не дозволяє йому писатися на те гірше і прикладати руки до його осягнення. Всяке оточення, всякий *Fühlung*¹ з сусідами, всяка організація стісняє його незалежну вдачу. Його з непоборною силою тягне знизу наверх, як ті бульбашки повітря, що з дна криниці тиснуться вгору. І він гуляє наверх понад партіями, організаціями і всіма суспільними путами свobodно і легко, як піна на воді. Бистро пливучи з кожною хвилиною, з кожним подувом вітру, він дивується тільки одному: що за страшенні, обридливі ретрогради всі оті скали, дерева та будинки на берегах, що так навіжено біжать назад і щезають із його поступових очей! В таких хвилях він важко сумує і нарікає на нерозвитість і ретроградство суспільності.

Злі язики торочать, що у нього нема ніякого переконання. Знаючи зблизька шановного доктора, мушу заперечити сьому рішучо. У нього нема переконання? У нього є його навіть більше, як треба. У нього є різні переконання, так сказати, про запас. Одно зноситься, він собі байдуже, виймає друге, свіжісіньке. А всі вони мають одну підшивку: незломне переконання про власну вищість. Ся підшивка — се основа, а що зверху, се його менше обходить. Чи там червона матерія, чи чорна, чи періста — мій боже, люди, вищі о два цілі від сього, о три від того, а о півтора від третього, не будуть дбати про такі дрібниці!

Зрештою доктор Бессервіссер вельми толерантний. Тобто для себе, не для інших. Стоячи понад партіями, він уважає натуральним обов'язком своєї вищості не позбавляти нікого свого «лицезріння». Як той біскуп Красіцький в Дубецьку в поемі В. Поля: «*tu do sieni zaglądał, tam w okno zarukał*»², так і доктор Бессервіссер нині ущаслив-

¹ [Зв'язок].

² [Тут до сіней заглянув, там у вікно застукав].

лює своєю присутністю кружок радикалів, за годину виливає свою тугу до ідеалів у кружку полум'яних польських журналістів, вечором додає духа заклопотаним «конструктивним елементам», а через ніч нема-нема та й знесе зазулине яйце і положить його в гніздо клерикалів або мамелюків. І все се з тим спокоем, з тою свободою духа, які характеризують людей справді вищого закрою. І головно, все се не обов'язує його ні до чого. З ким сьогодні щиро стискався, тому завтра наплює в лице; з ким сьогодні ділився таємними бажаннями своєї душі, на сьогодні завтра кине каменем. Се знак дійсної незалежності його характеру. Він поступає завжди так, як йому диктує його моментальне переконання, і ніколи не дбає про те, що скажуть про нього люди. Отим-то я вважаю злосливою і зовсім тенденційною видумкою твердження тих, що ідентифікують нашого доктора Бессервіссера з тим Вислобоцьким чи Зборовським, чи якимсь іншим невимовним псевдонімом, що то в 1848 році, виходячи з дому, ніколи не забував взяти до кишені три кокарди: біло-червону, синьо-жовту і чорно-жовту. Побачить здалека польського патріота — припинає біло-червону кокарду на груди, не біжить, а летить з розпростертими обіймами і не говорить, а кричить: «Wolność! Równość! Braterstwo!»¹

Попрощається з тим, побачить здалека русина — ого, вже на лівій кляпі вродилася синьо-жовта кокарда, мій герой надувається, як сич на вітер, і глибоким басом гримить:

— З нами бог і розумійте, язици!

Та коли в дальшій подорожі побачить урядника з губернії, — ого, вже до самого серця пришпилює чорно-жовту кокарду, робиться тоненький і високий, згинається в три погібелі і, дотикаючи циліндром до самого тротуару, мов жайворонок приспівує:

— Gschamster Diener, Herr Hofrath, empfehle mich ergebenst!²

Ні, наш доктор Бессервіссер не з таких! Я навіть не знаю, чи він існував уже в 1848 році, а сей анекдот свідчить хіба про подорожний еклектицизм, коли тимчасом наш доктор радше подорожний критик і винахідник дір у мостах.

¹ [Воля! Рівність! Братерство!]

² [Найслухняніший слуга, пане гофрат, поручаюся якнайнижче вашій ласці].

З тим усім гип вельми симпатичний. Мені аж жаль слухати, коли він часом нарікає, що його ніхто не любить. Лиш одно його потішає, що всі йому завидують. Чи він любить кого? Йй-богу, якось не доводилося питати його. Спитайте самі.

Я мав подив і повне признання для таких людей. Приємно знати, що, коли чоловік зробить чи напише яку дурницю, ось тут близько тебе є щирий друзяка, котрий за раз, в інтересі публічного добра, викаже тобі, що ти ідіот і що він сам зробив би се далеко ліпше. В серці будиться радісне чуття: ну, ще не вмерла Україна, коли має таких синів. А коли часом у душі ворухнеться нескромне питання: чом же се доктор Бессервіссер, знаючи ліпше всяку річ, не зробить її ліпше і дає робити нам, старим ідіотам, і чом же се він аж тоді стає мудріший і вміє ліпше зробити, коли хтось інший уже зробив сяк чи так, але зробив, — то сю грішну думку втишаю грізним покриком:

✓ — Мовчи, тичко! Так і належиться хмелеві рости вище тебе!

Зворушення опановує мою душу. Чим більше вглибляюся в прикмети мого героя, тим сильніше чую, що таки не видержу і впаду в ліричний, дифірамбічний тон і, замість аналізувати, почну оспівувати свого героя.

«Како ублажу или кому уподоблю тя, приснопам'ятне» — так і дзвонять мені в правім усі слова нашого старого літописця. І вже душа моя «розтікається мислю по землі, сірим волком под облаки», чи як то там сказано в «Слові о полку Ігореві», шукаючи порівнянь для звеличання любого нам усім доктора Бессервіссера.

Він подібний до сонця, бо ось тут сходить, а зовсім у противний бік заходить.

Він подібний до місяця, бо дванадцять раз до року міняє свою фізіономію.

Він подібний до зір, бо світить, а не гріє.

Він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш нічого.

Він подібний до моря, бо повно в нім води, а нема що раз напитися.

Він подібний до огню, бо нема такого твору і такої книжки, з котрої б він не міг зробити купки попелу.

Він подібний до Дністра, бо щохвиля робить несподівані закрути, а удає, що пливе наперед.

✓ Він подібний до орла, бо високо літає, а низько сідає.

✓ Він подібний до соловія, бо, спіймавши хробачка, співає тріумфальну оду.

Він подібний до сірничка, бо конче мусить о когось потертися, щоб заблищати.

Він може гордо і сміло глядіти в будущину; такі, як він, не швидко переведуться на нашій святій Русі.

ПРИМІТКИ

ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Оповідання написане в 1878 році, вперше надруковане в журналі «Громадський друг», 1878, кн. I-а, стор. 2—6.

В 1912 році, готуючи до друку збірку сатиричних оповідань та нарисів під назвою «Рутенці», куди увійшло і згадане оповідання, Франко розповів у «Передньому слові» історію його написання. «В році 1878, — писав він, — вийшовши з в'язниці і приступаючи разом із М. Павликом до видання місячника «Громадський друг», я дав для першого числа того місячника нарис «Патріотичні пориви», що трохи пізніше сплотив у мене намір у ряді образів змалювати деякі типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції». (Рутенці, Львів, 1913, ст. IX).

МОЛОДА РУСЬ

Написано в 1878 році, вперше надруковано в польському тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny» (Львів) 29 вересня 1878 року, т. VII, ч. 57, стор. 324—326.

Виконуючи свій задум дати «деякі типи та появи з життя галицької інтелігенції», Франко написав кілька оповідань, що характеризували тип «рутенця». «Молода Русь» була першим таким твором. До цих оповідань Франко написав передмову, в якій визначив основні риси зібраного типу рутенця. Він писав: «Галицькі рутенці — прошу завважити — се не жадна етнографічна ані історична, се чисто технічна назва. Вона обіймає собою збір певних характеристичних прикмет, і як така являється властиво загальним психологічним терміном. Її основою, на мою думку, треба вважати буржуазійні (міщанські) інстинкти. Тип буржуа, що панує серед західно-європейської інтелігенції, не виробився серед галицько-руської

інтелігенції, не запанував іще гордо та самовладно, але прикмети характеристичні для буржуа являються, хоч і в роздріб, і розростаються чимраз сильніше... Отсе властивість рутенства. Воно—перехідний тип, що зазначає епоху розкладу та перевороту суспільного. Воно проявляється в ріжнородних видах, ріжнородне відповідно ріжних темпераментів та ступенів освіти, та проте воно все однакове в своїй суті» (Іван Франко, Рутенці, Л., 1913, стор. 4—5). В надрукованих нарисах,— пише далі Франко,— читач зможе «розпізнати ріжні об'яви того нового типу».

У грудні 1912 року Франко переклав цей нарис на українську мову і вмістив його до збірки «Рутенці», яка вийшла з друку в 1913 році у Львові.

ЗВИЧАЙНИЙ ЧОЛОВІК

Написано в 1878 році, вперше надруковано у польському тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny» від 6 жовтня 1887 р., т. VII, ч. 58, стор. 347—349.

Перекладено на українську мову у грудні 1912 року, вперше надруковано українською мовою в збірці «Рутенці» в 1913 році.

ЗНЕОХОЧЕНИЙ

Написано в 1878 році, вперше надруковано у польському тижневику «Tydzień literacki...» від 10 листопада 1878 р., т. VII, ч. 63, стор. 421—423.

Перекладено Франком на українську мову в грудні 1912 року, вперше українською мовою надруковано у збірці «Рутенці», 1913 р.

В «Передньому слові» до цієї збірки Франко розповів про обставини, за яких були знайдені і перекладені його нариси, що увійшли в збірку «Рутенці». Він писав: «Видаючи пізніше окремими книжками свої оповідання, я даремно шукав того річника «Tygodnia», в яким містилися мої нариси, аби в перекладі на нашу мову подати їх до відома нашої публіки. Тільки при кінці 1912 року мені пощастило знайти такий примірник у антикварні Грунда, який був ласкав визначити мені його для dokonання цього перекладу.

Переклад робив я сам, dokonуючи деяких змін супроти польського тексту, які, надіюся, не вийдуть на шкоду літературній вартості тих нарисів. Хоч писані так давно, в моїй молодості, вони, здається мені, ще й тепер не стратили своєї вартості, а, може, разом із іншими моїми писаннями послужать невеличким антидотом супроти привички деяких молодших наших письменників черпати теми до своїх творів із власної чистої або й зовсім нечистої фантазії, а не з живої дійсності, яка все і скрізь одиноко може бути джерелом живої та плодючої поетичної творчості» (Іван Франко, «Рутенці», Л., 1913, стор. X).

ЯК ПАН СОВІ БІДИ ШУКАВ

Написання оповідання припадає на кінець 1886 року, коли Франко порвав з редакцією «народовського» журналу «Зоря», де він друкував свої поетичні й прозові твори. Не маючи власного журналу і будучи позбавлений можливості друкуватись у «народовських» виданнях, Франко звертався до польських видань, в яких друкував окремі свої художні твори.

Цим слід пояснити, що це оповідання було вперше надруковане польською мовою в журналі «Ruch», в №№ 1 та 2 за 1887 рік, під заголовком «W pogoni za biedą. Zimowa baśń». Українською мовою оповідання вперше було надруковано тільки в 1896 році в газеті «Громадський голос», органі галицької радикальної партії (№№ 12—17, 19, 21 і 22). В 1906 році автор вмістив це оповідання до сатиричної збірки «Місія. Чума. Казки і сатири» (Львів, стор. 97—123).

ЧУМА

Оповідання написане в 1887 році і вперше надруковане польською мовою у часописі «Przegląd społeczny», Львів, 1887 р., т. III, №№ 2 і 3. Українською мовою вперше надруковане лише в 1889 р. в журналі «Зоря», чч. 13—17. В тому ж році надруковане в журналі «Киевская старина», в перекладі на російську мову, т. XXV, кн. 5—6. В 1906 році надруковане у збірці «Місія. Чума. Казки і сатири», Львів, стор. 45—88.

З оголошення, надрукованого в 1887 р. в кінці Франкової збірки «З вершин і низин», довідуємося про намір письменника видати найближчим часом трилогію «Чорна хмара», куди мало увійти і оповідання «Чума». В оголошенні говорилося: «Того ж автора вийде незабаром «Чорна хмара» (Місія. Чума. Триумф)». Два попередні оповідання були в той час уже написані і надруковані, над третім оповіданням «Триумф» Франко починав лише роботу. Ці твори викликали у «народовській» пресі нову хвилю нападів на Франка. В той час, коли було опубліковане оповідання «Чума» і коли Франко збирався друкувати трилогію «Чорна хмара», в «народовській» «Зорі» з'явилася рецензія Гр. Цеглинського на альманах «Ватра». Критикуючи оповідання «Місія», надруковане в альманасі, рецензент в грубій формі намагався перекреслити всю творчість Франка, намагався представити його як письменника-натураліста. Цеглинський твердив, що Франко не знає життя, створює неіснуючі ситуації, тощо. Він писав, що Франко нібито «...не має терпеливості студіювати життя дійсного, він густо-часто не любить, не терпить його,— бо він вже нині створив собі окремішний світ, окремішний лад, окремішніх людей, окремішні умовія життя і окремішні характери людей, і се все бажає якнайскоріше в дійснім світі зреалізувати. От і перше, що

вважає кожного читателя його оповідань, се тая яскрава неправда: ми надіємося бачити дійсний світ,— а бачимо світ франківський, ми надіємося бачити людей реальних, а бачимо чисто франківських. Герої в оповіданнях Франка, чи робітники, чи пани, чи попи, чи хлібороби, се не люди, що вийшли з об'єктивної уваги життя, а люди лиш з імені реальні...» (Зоря, 1887, ч. II, стор 194.)

«Народовці» накинулись на Франка за те, що він у своїй трилогії зачепив найбільш дотичне до них питання — показав криваву місію єзуїта—агента Ватикану у селах Галичини. Франко зло висміяв свого рецензента Цеглинського. В листі до редакції, вміщеному в ч. 15 і 16, Франко писав: «Шановний критик зове мене «одним з найвидніших поборників натуралістичного напрямку в нашій літературі, а мої писання натуралістичними,— а дальше виводить (не суджу о тім, чи умотивовано, чи ні), що всі герої моїх оповідань «лиш в імені реальні, цілою ж своєю психічною подобою і світоглядом видумані, фантазією писателя суб'єктивно перетворені». Очевидна річ, що в такім разі мої писання не натуралістичні». (Зоря, ч. 15 і 16, 1887, стор. 271.)

КАЗКА ПРО ДОБРОБИТ

Вперше надруковано в польському журналі «Głos», 1890 рік, № 2. Того ж року казка вийшла окремою відбиткою у виданні журналу «Głos» з такою передмовою:

«Казку цю написав я під враженням жахливої вістки про різню худоби і про марево голоду, що нависло над 70 повітами Галичини. Поштовхом до написання була також свідомість цілковитої бездіяльності галицької влади, яка в імені львівського намісництва і крайового віділу впевняла всіх і вся, що в Галичині немає ніякого голоду. При писанні мав я на увазі і конфіскату крайових газет за сперті на дійсності факти про нещастя — нібито за те, що ширять тривожні і неправдиві чутки. Але безпосереднім імпульсом, що змусив мене писати згадану вгорі казку, стала програма нового видавництва «Ekonomista polski». Автори цієї програми, говорячи про засоби піднесення нашого економічного існування, згадавши про залізницю, про туристів, про пропанацію і нафтовий промисел, підкресливши як справу самого існування Галичини — припинення рафінерії нафти у Фючі, про що, на їх думку, треба старатися всіма силами, — коли зупинилися на дрібній власності, тобто на справі селян, не знайшли в новім арсеналі іншої для них ради, лише цю: «Більше працюйте!» Ця мудрість хоч-не-хоч пригадала мені сумні сторінки дотеперішньої економічної історії Галичини, про які я теж згадав кількома словами в своїй казці. Виходить, що зміст її не зовсім видуманий. Згадувані в ній конфіскати громадських шпихлірів,

лісів, грошей т. зв. королівщини і церковного майна, відбирання землі від місцевого населення і передавання її німецьким колоністам, — поминаючи вже високо педагогічну поведінку різних панів з «Kreissamt-ів»¹ у відношенні до селян, — усе це факти, що, на жаль, далеко не вичерпують історії галицького «добробуту».

Українською мовою друкувалась в журналі «Народ», 1890, № 2—3.

Краєвий виділ — адміністративне державне управління Галичини в період Австро-Угорської імперії.

НАША ПУБЛІКА

Вперше надруковано у журналі «Товариш» (1888 р., № 1), органі революційно-демократичної молоді Галичини, яку очолював Іван Франко. Свій гострий виступ проти клерикальної інтелігенції Галичини Франко назвав у журналі «Товариш» — «Замість фейлетона». І це було не випадково. Франкова сатира викривала реакційну ідеологію і поведінку галицьких рутенців, що виступали як проводирі громади, як вчені і письменники.

Сатира була гостро актуальною, в ній називалися імена галицьких діячів, сучасників Франка, малювався на увазі їх твори.

Сатира друкувалась у збірці «Місія. Чума. Казки і сатири» (Львів, 1906, стор. 138—148).

«Просвіта» — буржуазно-просвітне товариство, засноване в 1868 році у Львові. З 80-х років XIX ст., а особливо з часу приходу до керівництва товариством ідеолога українського буржуазного націоналізму М. Грушевського в 90-х роках — стало воєвничим центром реакційної ідеології, провадило запеклу боротьбу з діячами демократичного табору та революційного руху в Росії і на Україні.

«Народна торгівля», «Гуцульська спілка», «Гуцульська крамниця» — буржуазно-освітні та кооперативно-торговельні товариства в Галичині.

«Убога Марта» — драматичний твір Сидора Воробкевича (1838—1903), українського письменника і композитора, що виступав під псевдонімом Данило Млака.

«Лихий день», «Сини» — твори Гр. Цеглинського (1853—1912), редактора «народовського» журналу «Зоря», реакційного письменника і діяча буржуазно-націоналістичного табору.

Масляк Володимир (1858—1924) — український поет і педагог, галичанин.

«Зеркало» — гумористичний журнал, що виходив у Львові в

¹ [Повітових урядів].

1882—1886 рр., пізніше мав назву «Нове зеркало». В обох цих виданнях Франко виступав із сатиричними творами.

Гадяцький договір — підписаний гетьманом Іваном Виговським з Польщею у Гадячі в 1658 році. За цим договором українські землі знову повинні були відійти до Польщі. Виговський виступав, як зрадник українського народу, намагаючись обернути трудящих України в рабів польської шляхти. Договір був написаний Юрієм Немиричем, українським шляхтичем, який боровся проти повсталого українського народу в часи великої визвольної війни 1648—1654 рр.

ОПОЗИЦІЯ

Вперше надруковано в журналі «Жите і слово», що виходив у Львові під редагуванням Івана Франка, в 1897 році, том VI, кн. I, стор. 32—37. Оповідання друкувалося з такою приміткою:

«Оця казочка написана ще в початку 1891 року, скоро по проголошенню т. зв. «нової ери», і була призначена для «Народа». Не знаю вже, для чого вона тоді не попала в друк, а пролежала досі в теці редакції «Народа». Прочитавши її тепер, я зважився-таки опублікувати її. Господи, як же ж небагато від того часу змінилися обставини, як мало навчилася наша теперішня «принципiальна» опозиція з кораблекрушення нової ери! Навіть кішки і рибки ще не перестали бути пострахом для неї, хоч називаються тепер не Цішками і Райхельтами, а іншими пореклами. А тодішній Перемісник давно зістав правдивим Місником і командує тепер ще з більшою силою, і славою, і повагою, ніж тоді. Значить, моя казочка не тільки не страшила сучасного інтересу, але потроха показала навіть пророцтвом».

«Народ» — орган галицької українсько-руської радикальної партії. Виходив у Львові, а згодом у Коломиї, з 1890 по 1895 роки, під редагуванням Івана Франка і Михайла Павлика. «Народ» був одним із прогресивних видань Галичини, в ньому друкувалися художні твори і статті Івана Франка, спрямовані на викриття реакційної ідеології українських буржуазних націоналістів, ініціаторів т. зв. «нової ери».

Нова ера — найбільш реакційна угода української буржуазно-націоналістичної інтелігенції, яка в 1890 році відкрито вступила в союз і співробітництво з австрійським урядом і польською шляхтою. Угода, спрямована проти трудящих Галичини, була проголошена у Віденському парламенті одним із діячів «народовсько-го» табору Романчуком. Журнал «Народ» друкував статті Івана Франка і М. Павлика, які викривали реакційний зміст «нової ери» та її ініціаторів Романчука, Барвінського, Цеглинського та інших.

ІСТОРІЯ КОЖУХА

Оповідання вперше надруковане в польській газеті «Przyjaciel Juddi» в 1892 році, №№ 11—12. В перекладі на українську мову вперше друкувалось у газеті «Хлібороб» — органі радикальної партії — в 1892 р., №№ 18—19. В 1897 році оповідання вийшло окремою книжечкою в серії «Хлопська бібліотека».

СВИНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

Оповідання вперше друкувалося в додаткові до віденської газети «Die Zeit» в 1896 р., № 88, німецькою мовою під назвою «Право свині. Політичне оповідання з Галичини». В тому ж році друкувалось у польській газеті «Kurjer Lwowski» (14. VI. 1896 р., № 164). Ця гостра політична сатира передруковувалась багатьма робітничими газетами в Німеччині, Польщі і інших країнах. Оповідання було надруковане також в газетах «Діло», «Батьківщина» і інших галицьких виданнях. Воно було надруковане і в російських виданнях, зокрема, в журналі «Русское слово», 1896 р., № 23, під заголовком «Право безроги».

В тому ж році у Коломиї, в газеті «Громада», це оповідання було надруковане під заголовком «Свинська конституція», № 2, за липень 1896 р. і вийшло окремою книжечкою у серії «Хлопська бібліотека», № 4, Коломия, 1896 р.

Б а д е н і К а з і м і р — намісник Галичини, організатор кривавих виборів і всіх реакційних заходів, спрямованих на придушення трудящих і посилення експлуатації з боку панівних класів.

Г р и ц у н я к А н т і н — селянин, один з активних і талановитих діячів галицької радикальної партії. Він часто виступав на селянських вічах (зборах), на яких бував і Франко. Саме від нього Франко почув народну легенду, яка лягла в основу оповідання «Свинська конституція». Франко так писав про Грицуняка: «Ім'я Антона Грицуняка знане було по всім руським краю, та й не тільки по руським. Можна сказати сміло — його ім'я облетіло цілий світ, лунало на багатьох мовах, дійшло там, де перед тим, може, й не доходила ніяка відомість про існування руського народу. Сталося се завдяки його прекрасному оповіданню про «Свинську конституцію». Чувши се оповідання на вічу в Збаражі, я списав його, переклав на німецьку мову і подав до віденської газети «Die Zeit». Надруковане там, воно так сподобалося, таким ярким і правдивим світлом освітило нещасливу долю нашого народу, що його зараз же передрукували відтам кілька німецьких газет у Чехії, Моравії і в Німеччині. Його перекладено на мови: польську, чеську, хорватську, литовську, французьку і англійську...» (Газета «Свобода», 1900 р.).

ЧИСТА РАСА

Оповідання вперше надруковане в журналі «Жите і слово», 1896 р., т. V, пізніше друкувалося в ряді інших видань.

«Pester Lloyd» — угорська щоденна газета прогресивного напрямку, виходила у Будапешті з 1853 року.

Тиса-еслярське вбивство — один з численних антисемітських судових процесів, за яким було звинувачено багато мешканців євреїв у вбивстві християнської дівчини. Судове засідання, що відбулося 3 серпня 1883 р. в Ніредьгаза, зняло звинувачення з заарештованих.

ДОКТОР БЕССЕРВІССЕР

Оповідання вперше надруковане в журналі «Літературно-науковий вісник» в 1898 р., т. I, кн. 3, під заголовком «Портрети без рамок. I. Доктор Бессервіссер»; друкувалось також у збірці «Місія. Чума. Казки і сатири», Львів, 1906 р.

З М І С Т

	Стор.
Патріотичні пориви	3
Молода Русь	10
Звичайний чоловік	17
Знеохочений	24
Як пан собі біди шукав	31
Чума	53
Казка про Добробит	88
Наша публіка	95
Опозиція	105
Історія кожуха	110
Свинська конституція	115
Чиста раса	123
Доктор Бессервіссер	138
Примітки	144

Редактор *Д.-С. Шкуренко*

Художник *А. Д. Базилевич*

Технічний редактор *О. П. Яхніс*

Художній редактор *А. М. Девянин*

Коректор *Ф. С. Гавриш*

Иван Яковлевич Франко. Сатирические рассказы.

(На українском языке)

БФ 02767. Здано на виробництво 2. I. 1956 р. Підписано до друку 17. II. 1956 р.
Формат паперу 84 × 108/32. Папер. арк. 2,375. Друк. арк. 7,79. Обліково-видавн.
арк. 7,927. Ціна 2 крб. Зам. 695. Тираж 30 000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної ф-ки у 4-й поліграф-
фабриці Головвидаву Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

2 крб.

372455

229

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ